

Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)

Forced Conversion of the Pomaks to Christianity during the Balkan Wars (1912-1913)

*Aşkın Koyuncu**

Özet

Pomaklar, Bulgarcanın bir lehçesi ile konuşan Müslüman bir halktır. Pomakların etnik kökeni ve Pomak tabirinin menşei hakkında muhtelif tezler mevcuttur. Osmanlı döneminde 15. yüzyıl ortalarından 18. yüzyılın ilk yarısına kadar olan uzun bir süreçte gönüllü olarak Müslüman olmuşlardır. Balkanlar'da İslam, Türkler vasıtasıyla yayıldığı için Türk ve Müslüman terimleri eş anlamlı kullanılıyordu. Bu sebeple Pomaklar, İslam kimliği dolayısıyla kendilerini Türklükle özdeşleştirmişlerdir. Bulgar ulusal uyanışı döneminde çoğunluğu ruhban çevrelerine mensup aydınlar tarafından üretilen bazı kalp mahallî kaynaklar, Bulgar kolektif hafızasına Pomakların sistemli bir şekilde zorla İslamlaştırıldığı algısını yerleştirmiştir. Bu algı, Bulgar olmayı Bulgarca konuşmak ve Ortodoks olmak şeklinde tanımlayan bir ulus anlayışı ve bazı politik mülahazalarla birleşince Balkan Savaşları'nda Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Balkan Savaşları sırasında Kral Ferdinand ve Başbakan İvan Geşov'un desteği, Bulgar Ortodoks Kilisesi ve VMRO'ya bağlı komitacılar ve Bulgar gönüllüler tarafından Rodoplar, Batı Trakya ve Doğu Makedonya'da yaşayan 200.000 dolayında Pomak baskı ve zulümle Hıristiyanlaştırıldı. Pomak köylerindeki bütün camiler kiliseye çevrildi veya yıkıldı. Ayrıca, her birine Bulgar adı verilen Pomaklar kiliseye gitmeye, Hıristiyan kıyafeti giymeye, doğum, nikâh ve cenazelerini papazlar vasıtasıyla yerine getirmeye zorlandılar. Pomaklar başından itibaren zorla Hıristiyanlaştırıldıklarından şikâyet etseler de Kilise ve hükümet tarafından iddiaları dikkate alınmadı. Müslümanların din özgürlüğünü garanti eden İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Pomaklar İslama geri dönmeye başladılar. Bulgar Kilisesi'nin direnişine rağmen 1914 yılı Şubat ayı ortalarına kadar bütün Pomaklar İslama geri döndü. Balkan Savaşları'nda uğradıkları zulümler ve zorla tanassur hadisesi, Pomakları Türk kimliğine daha da yakınlaştırdı. Bu çalışmada Osmanlı ve Bulgar kaynaklarına dayalı olarak Pomakların zorla tanassur sürecinin arka planını ve gelişimini açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Pomaklar, Bulgaristan, Hıristiyanlaştırma Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail:: askinkoyuncu@comu.edu.tr.

Abstract

The Pomaks are a Muslim religious community, speaking a dialect of Bulgarian. Various arguments exist on the ethnic origins of the Pomaks and the origin of the term Pomak. During the Ottoman period, they gradually and voluntarily converted to Islam from the mid-15th century to the first half of the 18th century. The terms Turk and Muslim were synonymous with each other because Islam was spread in the Balkans through the Turks. The main component of the Pomak identity was Islam and consequently, the Pomaks identified themselves with Turkish identity. During the Bulgarian national revival period, several domestic sources fabricated by some intellectuals, most of them being members of the clergy, engraved the perception in Bulgarian collective memory that the Pomaks were systematically and forcibly converted to Islam by the Turks. This perception, when united with several political considerations and identifying Bulgarian identity with speaking Bulgarian and being an Orthodox Christian, paved the way to the forced conversion of the Pomaks to Christianity during the Balkan Wars. During these wars, some 200.000 Pomaks living in the Rhodopes, Western Thrace and Eastern Macedonia were oppressed ruthlessly and Christianized by the Bulgarian Orthodox Church, VMRO bands and Bulgarian volunteers with the support of King Ferdinand and Prime Minister Ivan Geshov. All the mosques in Pomak villages were either converted to churches or were demolished. Besides, Bulgarian names were given to the Pomaks and they were forced to go to churches. Moreover, they were compelled to wear Christian dresses and to practice their rituals about birth, marriage and funeral under the guidance of priests. Even though the Pomaks complained that they were Christianized against their will, their claims were ignored by the Church and the government. After the signing of the Treaty of Istanbul, guaranteeing religious freedoms of all Muslim citizens of Bulgaria, the Pomaks started to return to Islam. Despite the resistance of the Bulgarian Orthodox Church, all the Pomaks returned to Islam by the middle of February of 1914. However, the atrocities they suffered and the incident of their forced conversion to Christianity drew them closer to Turkish identity. In this study, we try to explain the process of forced conversion of the Pomaks to Christianity and the background of this event analyzing the Ottoman and Bulgarian sources.

Keywords: Pomaks, Bulgaria, Christianization, Balkan Wars, Ottoman Empire

Giriş

Bulgarcanın bir lehçesini konuşan ve Müslüman bir topluluk olan Pomakların etnik menşei ve İslamlaşma süreci tartışmalı bir konudur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar ağırlıklı olarak Rodoplar, Lofça tarafları, Batı Trakya ve Doğu Makedonya'da yaşamakta olan Pomaklar, günümüzde Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Türkiye ve az sayıda olmakla birlikte

Arnavutluk ve Kosova’da yaşamaktadırlar.¹ Pomaklar, genellikle dağlık ve dağınık bir coğrafyada yaşadıklarından dolayı çok çeşitli isimlerle anılmışlardır. Pomak terimi dışında Doğu Rodoplar’da *Abriyan-Agaryan*,² Makedonya’da *Torbeş*, yaygın olarak *Potur* ve nadiren *Kurki*, Kosova ve Arnavutluk’ta ise Gora Dağına izafeten *Gorani (Goralı)* veya *Apovci* vs. muhtelif terimlerle isimlendirilmektedirler.³ Bulgaristan’da 19. yüzyıl sonlarından itibaren Pomak teriminin yanı sıra *Bulgarite Muhamedani*, *Muhamedanite Bulgari*, *Bulgaro-Mohamedani* gibi terimler literatüre ve resmi söylemlere girmeye başlamıştır. Balkan Savaşları sırasındaki resmi yazışmalarda ise Pomak (Pomaşkite/Pomatsite/ Pomaklar) teriminin nadiren kullanıldığı, bunun yerine daha çok yukarıdaki terimlerin tercih edildiği görülmektedir.⁴ Bugün Bulgaristan’da Pomaklar için yaygın olarak kullanılan *Bulgaro Mohamedanski* (Müslüman Bulgar) terimi ise ancak 1930’lardan sonra yaygınlaşmıştır.⁵ Mezkûr isimlerin genellikle Hıristiyan komşuları tarafından Pomaklara verildiğini de

¹ Ömer Turan, “Pomaks: Their Past and Present”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1, 1999, p. 75; Tsevetana Georgieva, “Pomaks: Muslim Bulgarians”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, 2001, p. 303; Kemal Gözler, “XV ve XVI’ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479-1579”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4–8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, III. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 1397, 1398; Hüseyin Memişoğlu, “Pomaklar”, Ed. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, *Balkanlar El Kitabı*, 2. Cilt: *Çağdaş Balkanlar*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 631. Türkiye’deki Pomak nüfusun büyük bölümü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Balkan Savaşları’ndan sonra meydana gelen göçlerle oluşmuştur ve ana kitleden koptukları için geldikleri zamanın dil özelliklerini taşıyan ve bu sebeple modern Bulgarcaya göre nispeten arkaik olan Pomakça diye maruf bir dil konuşmaktadırlar. Makedonya ve Kosova taraflarında yaşayanlar ise Sırpça ve Makedoncaya daha yakın bir lehçe ile tekellüm etmektedirler.

² Ahriyan teriminin anlamı hakkında bakınız: V. L. Menage, “On the Ottoman Word Ahriyan/Ahiryen,” *Archivum Ottomanicum*, Tomus 1, Anno 1969, p. 197-212.

³ F. Bajraktarević, “Pomaks”, *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., E.J. Brill, Leiden 1995, p. 320; A. Cevat Eren, “Pomaklara Dair”, *Türk Kültürü*, C. I, S. 4, 1963, s. 37-39; Aynı yazar, “Pomaklar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 572-573; Ömer Turan, a.g.m, s. 69,70; Kemal Gözler, a.g.b., s. 1397.

⁴ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *Pokrıstvaneto na Bulgarite Mohamedani, 1912-1913: Dokumenti*, Akademično izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofiya 1995. Bu eser, Pomakların Balkan Savaşları sırasında tanassuru ile ilgili olarak Bulgar arşivlerinden derlenen 244 belgeyi ihtiva etmektedir. Belgelerin çoğunluğu kilise makamları arasındaki yazışmalardan oluşmaktadır. Eserde, kısa bir girişten sonra belgeler aynen neşredilmiştir.

⁵ Mary Neuburger, “Pomak Borderlands: Muslims on the Edge of the Nations”, *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, 2000, p. 184; Ulf Brunnbauer, “The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the ‘Self’ and the ‘Other’”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 21, No. 1, 2001, p. 44.

vurgulamamız gerekir. Ancak, biz burada yukarıdaki terimler içinde yalnızca en yaygın olarak kullanılan Pomak tabiri üzerinde duracağız.

Pomak tabiri ilk defa 1839 yılında Kuzey Bulgaristan'da tetkikler yapan Ami Boué tarafından kullanılmış ve Boué, Lofça havalisindeki bazı köylere Pomak nahiyeleri adı verildiğini belirtmiştir.⁶ Pomak teriminin etimolojisi hakkında ilk tespit ise 1876 yılında Felix Kanitz tarafından yapılmıştır. Pomakların Müslüman Bulgarlar olduğunu iddia eden Kanitz'e göre Pomaci (Pomatsi/Pomak) terimi, *pomoçi* (yardım etmek) fiilinden türetilmişti ve "Türklerin yardımcısı" anlamına geliyordu. Ancak, Pomaklar dillerinin yanı sıra bazı Hıristiyan âdet ve geleneklerini de korumayı başarmışlardı.⁷ Kanitz'in bu tespiti daha sonra Pomak tabirinin *-pomagam* (yardım etmek) fiilinden gelen aynı anlamdaki *pomagaçi* (yardımcı) kelimesinden türetildiği ve Pomakların Türk ordularına yardımcı kuvvet olarak hizmet ettiklerinden dolayı bu adın kendilerine verildiği şekline dönüşmüştür.⁸ Pomakların Müslüman Bulgar oldukları iddiası dışında bu tez, Türk tarih yazıcılığında da genel kabul görmüştür.⁹ Öte yandan, A. İşirkov, 1917'de Rodoplar'da Pomakların kendilerine Ahriyani-Agaryani dediklerini, ancak Pomakların zorla İslamlaştırıldıkları için Pomak tabirinin Bulgarca *mıça* (eziyet etmek, zulmetmek) fiilinden -türeyen *pomiçen* (zulmedilen, işkence gören) teriminden geldiğini ileri sürmüştür. Buna karşılık, İvan Lekov, 1933'de Pomak teriminin doğrudan *Poturnjak/Poturnak* teriminden geldiğini iddia etmiştir.¹⁰ Poturnyak

⁶ A. Cevat Eren, "Pomaklara Dair", s. 38; Aynı yazar, "Pomaklar", s. 572; F. Bajraktarević, a.g.m., s. 320; Ömer Turan, a.g.m., s. 70. Lofça Pomakları hakkında geniş bilgi için bakınız: Bernard Lory, "Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveç", *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, Vol.19, 1987, p. 95-117; Kemal Gözler, a.g.b., s. 1397-1437.

⁷ Felix Kanitz, *Donau-Bulgaiern und der Balkan*, II. Band, Renger'sche Buchhandlung, Leipzig 1882, s. 182, 183; Aynı yazar, "Die moslemisch-bulgarischen Pomaci und Zigeuner im nördlichen Balkangebeite", *Mittlungen des anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1876, Bd. 6, s. 75. Nakleden: Kemal Gözler, a.g.b., s. 1397.

⁸ A. Cevat Eren, "Pomaklara Dair", s. 38; Aynı yazar, "Pomaklar", s. 572; F. Bajraktarević, a.g.m., s. 320; Ömer Turan, a.g.m., s. 70; Kemal Gözler, a.g.b., s. 1397.

⁹ *Rodop-Bulgaristan Türklüğü Faciasının İç Yüzü...*, Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1976, s. 14-17; İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlîmi (1877-1989)*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 9; Aynı Yazar, *Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Edirne 2008, s. 27, 28; Hüseyin Memişoğlu, *Pomak Türklerinin Geçmişinden Sayfalar*, Şafak Matbaası, Ankara 1991, s. 14; Aynı yazar, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005, s. 30; Aynı yazar, a.g.m., s. 635.

¹⁰ F. Bajraktarević, a.g.m., s. 320; Ömer Turan, a.g.m., s. 80.

tezi ile ilgili olarak her ne kadar onun adı ön plana çıkarılmış ise de Vasil Kınçov'un daha 1900 yılında *Pomak (Pomatsi)*, *Poturnyak* ve *Bulgarite Muhamedani/Muhamedanite Bulgari* (Müslüman Bulgar) tabirlerini eş anlamlı olarak kullandığı görülmektedir:¹¹

“Makedonya’da çok sayıda ızturçen (Türkleşen) nüfus vardır. Poturnyatsi (Poyurnyak/Poturnak/Türkleşmiş olanlar) sayısı orada yaşayan Bulgarların %10’u kadardır. Rodop Poturnyaklarına, tıpkı Bulgaristan Prenslüğü’ndekilere olduğu gibi Pomatsi (Pomaklar) denir. Şar (Dağı) Poturnyaklarına ise Torbeş denir, bu isim onlara Hıristiyan Bulgarlar ve Arnavutlar tarafından istibzâen verilmiştir. Kiçevo (Kırçova)’da Müslüman Bulgarlara Arnavutlar tarafından alaylı bir şekilde Arnavutça amca, birader anlamında Apovtsi (Apovci) adı verilir. Hıristiyan Bulgarlar ise Kiçevo’daki Poturnyaklara Çitak adını vermektedirler. Makedonya’nın diğer kesimlerinde Müslüman Bulgarlar için kullanılan başka hususî bir tabir yoktur ve genellikle Turtsi (Türk) denmektedirler. Buna karşılık onlar da kendilerini her yerde Turtsi olarak tanımlamaktadırlar...”

Kanaatimize göre Pomak teriminin Bulgarca *Poturnyak/Poturnak* tabirinden gelmiş olması daha muhtemeldir. Çünkü Balkanlar’da İslamiyet Türkler vasıtasıyla yayıldığı için Türklük ve Müslümanlık eş anlamlı tutulmuştur. Buna bağlı olarak Slav dillerinde ihtida ederek Müslüman olanlara etimolojik olarak “Türklüğe geçmiş, Türk olmuş” anlamlarına gelen *Potur*, *Poturi*, *Poturnak*, *Poturçen* ve *Poturçi* gibi isimler verilmiştir. Diğer taraftan, din değiştirme dolayısıyla mühtediler İslam kimliği etrafında birleşmişler ve zamanla yerli halklarla aralarında bir uçurum oluşmuştur. Dolayısıyla *Potur* tabiri aynı zamanda Hıristiyanlar tarafından kendilerinden koptuklarını düşündükleri ne-Müslimlerle aralarında zuhur eden yabancılaşmayı ifade etmektedir.¹² Burada sözü edilen *Poturnak* kelimesinin Bulgarcadaki manası da “Türklüğü kabul eden Hıristiyan”dır. Keza, *Poturçvam-Poturça* fiili “Türkleştirmek”, *Poturçvam se* ise “Türkleşmek, Müslümanlığı kabul etmek” anlamlarındadır.¹³ Slav

¹¹ Vasil Kınçov, *Makedoniya: Etnografiya i Statistika*, I izd. Bılg. Knijovno D-vo, Sofiya 1900, -II fototipno izd. “Prof. M. Drinov”, Sofiya 1996,- s. 41,42, vd. (Metinde italik terimler ve parantez içindeki açıklamalar bizimdir). Öte yandan, Bajraktarević, Makedonya’da Sırpça konuşan Müslümanlara, Torbeş ve Potur’lara, Pomak denmesinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra Bulgaristan’dan yapılan göçler ve Makedonya’daki Bulgar eğitim ve kültürel faaliyetleri neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedir. (F. Bajraktarević, a.g.m., s. 320).

¹² Evgeni Radoshev, Balkan Hıristiyanları arasında ihtida ederek Müslüman olmanın hâlâ Türk olmakla eşdeğer tutulduğunu belirtmektedir. Evgeni Radoshev, “Meaning of the Historiographic Myths about Conversion to Islam”, *Halil İnalcık Armağanı - I*, Yay. Haz. Taşkın Takış, Sunay Aksoy, Doğubatı Yayınları, Ankara 2009, s. 216.

¹³ G. Klasov-S. Nikolov, *Bulgarsko-Turski Reçnik*, İzdatelstvo na BAN, Sofiya 1957, s. 400.

dillerindeki bu terimler, dil ve etnisiteye dayalı milliyet anlayışının henüz ön plana çıkmadığı ve dinin halklar arasındaki en önemli ayırıcı veya birleştirici unsur olarak telakki edildiği ulusçuluk öncesi dönemdeki aidiyet algısını yansıtmaktadır. Bu algının oluşumunda şüphesiz etnik kökene önem vermeksizin tebaayı Müslim ve Gayrimüslim şeklinde tasnif eden Osmanlı millet anlayışının da mühim bir katkısı vardır. Nitekim Osmanlı terminolojisinde Pomak tabirinin ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra ortaya çıkması tesadüf değildir.

Pomak kimliğinin ana bileşeni dindir ve Pomaklar kendilerini Müslümanlıkla özdeşleştirmişlerdir. Bu sebeple Pomaklar arasında İslam yalnızca bir din değil, aynı zamanda bir tür milliyeti ifade etmektedir.¹⁴ Dolayısıyla, Pomakların kendilerini İslam vasıtasıyla Türklükle özdeşleştirmeleri bu algının tabii bir sonucudur. Nitekim Spiridon Gopçeviç, 1880'lerde Türkçe konuşamalarına rağmen Makedonya Pomaklarının çoğunun kendilerine Türk dedğine tanık olmuş ve dinin onların ulusal kimliğini teşkil ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Gopçeviç, Makedonya Pomaklarını Müslüman Sırlar olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Vasil Kınçov'un yanı sıra Bulgar tarihçi Yordan İvanov da 1915'de Pomakların dine milliyetten daha fazla önem verdikleri için kendilerine Türk dediklerini ve etnik kökenlerini bildikleri halde bununla ilgili konuşmak istemediklerini belirtmiştir. Keza *Bilgaro Mohamedanski* kavramını yaygınlaştıran kişi olan Bulgar etnograf Stoyu Şişkov da Pomakların her zaman dini, milliyetten önde tuttuklarını vurgulamıştır.¹⁵ Bu örneklerden hareketle, Pomakların kendilerini en azından Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekildiği 20. yüzyıl başlarına kadar ayrı ve belirgin bir kitlesel grup bilincine sahip bir ulus veya etnik bir grup olarak tanımlamadıkları sonucu çıkarılabilir. Balkanlar'da kolektif kimliklerin geleneksel temeli din olduğu için, 20. yüzyıla kadar Pomakların da İslam dini aidiyetine bağlı mahallî ve proto-ulusal bir kimliğe sahip oldukları görülmektedir.¹⁶ Fakat bu durum onların etnik kökenine dair çeşitli tartışmalara zemin hazırlamıştır.

Pomakların etnik menşelerine yönelik iddia ve izahlar da çok çeşitli ve ihtilaflıdır ve ilmî olmaktan ziyade siyasî mülahazalara müstenittir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'den çekilmesiyle birlikte ardılı olan ulus devletlerin her birinde Pomakların kendileri ile aynı etnik kökten geldiği iddiaları ortaya atılmıştır. Bu yönüyle Pomak kimliği *pan-Balkan* bir özellik taşır. Nitekim Balkan ülkelerinde Pomakların Osmanlı döneminde zorla İslamlaştırılmış Bulgar; Müslüman Makedonyalı; Müslüman Sırp; Slavlaşmış-İslamlaşmış Yunan; Slavlaşmış Arnavut oldukları şeklinde pek çok iddia ileri sürülmüştür. Ancak, bu iddialar Osmanlı mirasının taksiminden sonra toprak ve halkların ulus devlet

¹⁴ Ömer Turan, a.g.m., s. 75.

¹⁵ Ömer Turan, a.g.m., s. 75.

¹⁶ Mary Neuburger, a.g.m., s. 182.

ideolojisine uyarlanmaya çalışılmasının bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir.¹⁷ Türk tarih yazıcılığındaki yaygın görüş ise Pomakların 11-13. yüzyıllarda Balkanlara akınlar yapan Kuman-Kıpçak ve Peçenek Türklerinin devamı oldukları ve Osmanlı fethi arifesinde veya başlarında İslamlaştıkları, fetihlerde Osmanlı ordularına yardım ettikleri için de kendilerine Pomak adı verildiği yönündedir.¹⁸ Ancak, Kemal Gözler'e göre Türk tarih yazıcılığında sıklıkla kullanılan *Pomak Türkleri* ifadesi sonradan imal edilmiş bir terimdir.¹⁹

Bizim bu makalede kullandığımız Osmanlı belgelerinde Pomaklardan "*İslam Pomaklar*", "*Pomak İslamlar*", "*Pomak anâsır-ı İslamiyesi*" veyahut sadece "*Müslüman*" veya "*ahali-i İslamiye*" şeklinde söz edilmektedir. Ayrıca, zaman zaman "*Pomaklar ile ahali-i İslamiye*" diye bir ayırım yapıldığı da görülmektedir. Keza bir örnekte de "*Pomaklarla Ahiliyanlar*"ın [sic] yan yana kullanıldığı ve iki ayrı unsur gibi telakki edildiği görülmektedir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında Pomaklara ilişkin olarak etnik kimlik vurgusu yoktur. Nitekim Rumeli-i Şarkî Hudut Memuru Erkân-ı Harp Kolağası Ahmed Seyfi Bey, 7 Ekim 1880 tarihli layihasında Pomak kimliğinde Bulgarca konuşma ve Müslümanlık olgusunu öne çıkarmıştır:²⁰

"Pomaklar din-i mübin-i Muhammedî ile mütedeyyin iseler de Bulgar lisanıyla tekellüm eder ve hele tâife-i nisâ ve çocukları asla Türkçe bilmezler. Bunun için içlerinde Türkçe okur ve yazar adama nadiren tesâdüf olunur."

¹⁷ Tsevetana Georgieva, a.g.m., s. 304; Mary Neuburger, a.g.m., s. 182, 183; Ömer Turan, a.g.m., s. 70; Ulf Brunnbauer, "Diverging (Hi-)Stories: The Contested Identity of the Bulgarian Pomaks", *Ethnologia Balkanica*, Vol. 3, 1999, p. 38-40.

¹⁸ *Rodop-Bulgaristan Türklüğü...*, s. 9-18; İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla...*, s. 7-10; Aynı Yazar, *Pomak Türkleri...*, s. 5-24; Hüseyin Memişoğlu, *Pomak Türklerinin...*, s. 9-20; Aynı yazar, *Balkanlarda Pomak...*, s. 19-26; Aynı yazar, a.g.m., s. 634, 635. Ayrıca bakınız: Halim Çavuşoğlu, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, Köksav Yayınları, Ankara 1993. Balkanlarda Peçenek, Kuman-Kıpçak Türklerinin akınları ve yerleştikleri bölgeler hakkında bakınız: Muallâ Uydu Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumalar", Derl. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, *Balkanlar El Kitabı, Cilt 1: Tarih*, Karam&Vadi, Ankara 2006, s. 185-214; Aynı yazar, "Balkanlar'daki Türk Boylarının (Peçenek, Uz, Kuman) Sosyo-Kültürel Değişimlerinde Osmanlı'nın Rolü", Halit Eren (Ed.), *Balkanlar'da İslam Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş, 1-5 Kasım 2006*, Cilt II, IRCICA, İstanbul 2011, s. 714-739; Istvan Vásáry, *Kumalar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁹ Kemal Gözler, a.g.b., s. 1398.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende - Askerî Maruzât Evrakı (Y.PRK.ASK), No. 4/44, 3 Zilkade 1297/25 Eylül 1296 (7 Ekim 1880) Rumeli-i Şarkî Hudud Memuru Erkan-ı Harp Kolağası Ahmed Seyfi Bey'in layihası.

1914 yılında Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti İdaresi tarafından neşredilen *Zavallı Pomaklar!* adlı risalede ise Pomaklar ile Bulgarlar arasında dinin yanı sıra dil ayrımına dikkat çekilmiş ve Bulgarlık ile Hıristiyanlık özdeşleştirilmiştir:²¹

“Bulgarlar... Pomak dindaşlarımızı kurûn-ı vusta mezâlimini gölgede bırakacak bir takım zulm ve işkenceler isti'mâliyle cebren Hıristiyan etdi ki el-ân Hıristiyan bulunan Pomak dindaşlarımızın yegâne kabahati Bulgarca da tekellüm edebilmeleri teşkil ediyor. Demek ki Bulgar milletinin indinde fazla lisan bilmek âdeti bir cinayet yâhud her Bulgarca bilenin Bulgar olması, ta'bir-i diğlerle Hıristiyan olması iktiza ediyor.”

Celal Nuri Bey ise 1918 yılında Pomaklarla ilgili problemleri birkaç cümlede fevkalade bir vukufu ortaya koymuş ve Pomakları dil, din ve his üzerinden tanımlamıştır:²²

“Rodop Dağı civarında, Makedonya ve Rumeli-i Şarki'de Pomak utlak olunur, lisanları Bulgar, mezhepleri Müslüman, his itibariyle kuvvetli Türk, adedleri na-ma'lum, menşeleri meşkûk bir kavim vardır. Bunlar vehle-i ulada ihtida etmiş Bulgar addolunabilirse de zannedirim ki hakikat bu merkezde değildir. Kadim Trakya ahalisinden oldukları da meczûmdur.”

Pomakların Türk kökenli oldukları tezi, Cumhuriyetin ilk yıllarında vurgulanmaya başlamıştır. Galib Bahtiyar, 1928'de Pomakların, Slavlardan önce bölgeye gelmiş Türk kavimlerinden olduğunu ve sonradan Slavlar içinde eridikleri için dillerini kaybettiklerini ileri sürmüştü ve Türklüğe son derece bağlı olduklarını belirtmiştir:²³

²¹ *Zavallı Pomaklar!*, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti Neşriyatından, No. 4, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul (Rumi) 1330 (1914), s. 8. Söz konusu risale ilk olarak Faris Şaşan tarafından basit sadeleştirmelerle 1996 yılında neşredilmiştir. (Faris Şaşan, “Zavallı Pomaklar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 101, 1996, s. 35-46. Burada s. 37). 2005 yılında ise Ahmet Akgün tarafından bir değerlendirme ve takdim yazısıyla birlikte aynen yayınlanmıştır. (Ahmet Akgün, “Bulgaristan'da Asimilasyon ve “Zavallı Pomaklar” Adlı Bir Risale”, *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 13, Mayıs 2005, s. 1-28. Burada s. 13,14.) Ancak, Ahmet Akgün, Faris Şaşan tarafından yapılan neşirden habersiz görünmektedir. Bu risaleden Ahmet Akgün'ün makalesi sayesinde haberdar olduğumuzu ve daha sonra Faris Şaşan'ın yayınladığı metne ulaştığımızı, ancak her iki neşirde yer adlarında tespit ettiğimiz bazı okuma yanlışları sebebiyle risaleye bizzat müracaat etmek durumunda kaldığımızı belirtmemiz gerekir.

²² Celal Nuri, “Bulgar (ve Pomak)”, *Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, 3 Şevval 1336/10 Ağustos 1918, C. 4, Sene 2, No. 80, s. 912.

²³ G. (Galib) Bahtiyar, “Garbî Trakya Türkleri”, Derl. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 470. Bu eserin Latin harfli baskısı için bakınız:

“Nevrekob ve Rupçoz havalisi Pomaklarla meskûndur. Bulgarlara göre Pomaklar ihtida etmiş Bulgar imiş! Fakat bu rivâyeti teyid edecek kayd-ı tarihî yoktur. Bulgarların bu iddiaları Pomakların Bulgarca konuşmalarından tevellüd etmektedir. Fakat Pomakların da Trakya havalisine ilk gelen Türklerden olduğu ve fakat Rodoplar’ın pek uzak yerlerinde kaldıkları cibetle İslav istilası zamanında İslavlar arasında yalnız kalmış olmaları hasebiyle bu lisanı öğrenmeye mecbur kaldıkları istidlal olunmaktadır. Pomaklar Bulgar Eksarhlığının mütemâdî tazyikât ve mezâlimine rağmen bir dürlü Bulgarlaşmamışlardır. Türklüğe incizâb ve merbûtiyetleri gayet kavîdir.”

I. Balkan Savaşları’nda Pomakların Zorla Tanassur Edilmesinin İdeolojik ve Siyasî Temelleri

Balkan Savaşları sırasında Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılması meselesi, Bulgar milliyetçiliğinin dil ve din üzerine kurulması, Bulgar tahayyülünde Pomakların zorla İslamlaştırıldığına olan inanç ve Bulgaristan Prenslığı’nin teşkili ile Şarkî Rumeli’nin ilhakı sırasında Pomakların tutumuyla yakından ilişkilidir.

Paisiy Hilendarski’nin (1722-1773) 1762’de yazdığı *İstoriya Slavyanobulgarska* adlı eseriyle başlayan Bulgar ulusal uyanışı, halefi Sofroniy Vraçanski (1735-1815) tarafından devam ettirilmiş ve Sırp ve Yunan ayaklanmalarının da etkisiyle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Tüccar sınıfının güçlenmesine paralel şekilde 1830’lardan itibaren Bulgar milliyetçiliği; eğitim ve kültür hareketleri, Fener Patrikhanesi’nden ayrı, müstakil bir Bulgar Kilisesi kurma çabaları; siyasî bağımsızlık amacıyla girişilen isyan teşebbüsleri ve devrimci komitecilik faaliyetleri çerçevesinde gelişme göstermiştir. İstanbul’daki ılımlı Bulgar çevreleri dışında Bulgar milliyetçiliğinin Türk ve Rum düşmanlığından beslendiğini söylemek mümkündür. Bulgarlar dinî bağımsızlıklarına 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı’nın kurulması ile kavuşmuşlardır.²⁴ Ancak, siyasî özerlik 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda Rus ordularının zaferi ile elde edilmiştir. Ayastefanos Antlaşması’na (3 Mart 1878) göre Bulgaristan Prenslığı’nin sınırları batıda Sırbistan’dan başlayıp Tuna yoluyla Karadeniz’e, güneyde ise Ohri gölünden Kavala limanına uzanıyor ve oradan Edirne’nin kuzeyinden geçerek yine Karadeniz’e ulaşıyordu. Ancak, Rus nüfuzunun stratejik olarak Bulgaristan vasıtasıyla Ege denizine inmesi, başta İngiltere olmak

Akçuraoğlu Yusuf (Derl.), *Türk Yılı 1928*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Arslan Tekin, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009.

²⁴ Geniş bilgi için bakınız: Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 1998, s. 22-109.

üzere Avrupalı devletleri harekete geçirdi. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda Bulgaristan Prenslığı'nın özerkliği teyit edilmekle birlikte sınırları daraltıldı ve Şarkî Rumeli, Hıristiyan bir vali yönetiminde özerk bir yönetim kurulması, Makedonya ise ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Bulgaristan Prenslığı, Tuna Vilayeti dâhilindeki Sofya, Vidin, Niğbolu, Ziştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tırnova şehirlerini; Şarkî Rumeli Vilayeti ise Edirne Vilayeti'ne bağlı Filibe, İslimye, Eski Zağra, Tatarpazarcık, Burgaz ve Hasköy'ü içine alıyordu.²⁵ Bundan sonra Bulgar milliyetçiliğinin temel hedefi, Ayastefanos Antlaşması'nda çizilen Büyük Bulgaristan sınırlarına ulaşmaktı. 1885 yılında Şarkî Rumeli'yi ilhak eden Bulgaristan'ın bir sonraki amacı Rodoplar üzerinden Makedonya'ya uzanmaktı. 1908 yılında bağımsızlığın ilanından sonra Bulgaristan'ın beklediği fırsat Balkan ittifakının kurulmasıyla doğdu.

I.I. Bulgar Ulusal Tabayyülünde Pomaklar ve Pomakların İslamlaşma Süreci

Pomaklar, daha Bulgar ulusal uyanışı döneminde -1830'lardan itibaren bazı eğitilmiş Bulgarların ve din adamlarının dikkatini çekmeye başlamıştı. Başlangıçta bu ilgi tabiatıyla daha çok onların kökenine yönelikti. Bulgar aydın ve milliyetçileri, Pomakların kendileri ile aynı dili konuştuklarından ve geleneksel halk kültüründeki ortak özelliklerden hareketle onların Bulgar kökenli olduklarından şüphe etmiyorlardı. Ancak, aradaki en büyük fark Pomakların Müslüman olmasıydı.²⁶ İhtida yoluyla Müslüman olmak, Bulgar milliyetçileri ve din adamları arasında takbih edilen bir durumdu. Bulgar aydınları neden, ne zaman ve nasıl Müslümanlaştığı o zaman için meçhul olan Pomakların "Bulgarlıktan kopuşunu" ulusal onura ve Hıristiyanlık ruhuna zarar vermeden açıklamanın yollarını arıyorlardı. Onları atalarının dinine ihanetle suçlamak yerine "Osmanlı zulmünün kurbanları" olarak ilan etmek daha müreccah göründü.²⁷ Böylece, bazı yerel halk türküleri, söylenceler ve efsanelere dayanarak veya bunları icat ederek ve daha da mühimi "Müslüman Bulgarların" Osmanlı idarecileri tarafından yürütülen sistemli bir asimilasyon kampanyası

²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 520-526; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 11-19; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996, s. 125-128; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 59, 60.

²⁶ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 304, 305.

²⁷ Antonina Zeljazkova, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1990, p. 106; Evgeni Radushev, "Demografski i etnoreligiozni protsesi v Zapadnite Rodopi prez XV-XVIII vek: Opit za preosmislyane na ustoyçivi istoriografski modeli", *İstoriçesko Bideşte*, Kn. 1, 1998, s. 53, 54.

sonucunda baskı ve zulümle İslamlaştırılmak suretiyle Hıristiyan Bulgar kitleden koparıldığını gösteren *mahallî kaynaklar/kalp yazma eserler* üreterek meseleyi çözümleme yoluna gittiler. Üstelik bunu yaparken o yıllarda bağımsız bir Bulgar Kilisesi kurmak için mücadele halinde oldukları ve ayrılmaya çalıştıkları Fener Rum Patrikhanesinin ve Rum ruhbanının Bulgar milletine verdiği zararları göstermek için patrik veya metropolit seviyesinde bir Rum ruhbanını da olayların içine katmayı ihmal etmediler. Ulusal uyanış ve Prenslik döneminde icat edilen zorla İslamlaştırma teorisi, o kadar başarılı oldu ki üzerine sayısız akademik-popüler kitap ve roman yazıldı, film ve belgesel çekildi, ders kitapları ile gelecek nesillere aktarıldı ve Bulgaristan'da günümüze kadar tarih yazıcılığına, siyasî çevrelere, edebî mahfillere ve popüler kültüre egemen oldu. Bu teori, Bulgaristan'da Osmanlı asırlarına yönelik “karanlık devir” ve “esaret dönemi” algısını pekiştirdi ve Pomaklara ve Bulgaristan Türklerine yönelik asimilasyon kampanyalarına -yeni teorilerle *vızroditelen protses (yeniden doğuş)* sürecine ilham verdi. Siyasî sebeplerin yanı sıra Balkan Savaşları sırasında Pomakların zorla tanassuruna ideolojik alt yapı oluşturması bakımından önem arzeden söz konusu “*mahallî kaynaklar*”dan bazıları şunlardır: *Papaz Metodi Draginov Kroniği*, Tatarpazarcık'ın Sv. Petır manastırında bulunan *Batkunino Kroniği*, *Belovo Kroniği*, “*Vtoroto Razorenje na Bulgariya (Bulgaristan'ın İkinci Yıkımı)*”, Paisiy Hilendarski'nin *İstoriya Slavyanobulgarska* adlı eserinin zeyillerinden biri olan Dryanovo kopyası (*Dryanovski prepis*) ve “*İstoriçeski Belejnik (Tarihi Not Defteri)*”.²⁸

Bu mahallî kaynaklardan ilki, Stefan Zahariev tarafından 1870'de Viyana'da basılan *Tatarpazarcık Kazası'nın Coğrafi, Tarihi ve İstatistiksel Tasviri* adlı eserde²⁹ yayınlanan *Papaz Metodi Draginov Kroniği*'dir. Kroniğe göre Tatarpazarcık kazasına bağlı Çepino bölgesindeki Korova köyünde doğan Metodi Draginov, eserinde kendi köyü de dâhil olmak üzere Çepino havzasındaki Banya, Dorkovo, Kostandovo, Korova, Lijene ve Rakitovo'nun 1666 yılında zorla İslamlaştırılmasını ve Kamenitsa'nın nasıl kurulduğunu

²⁸ Machiel Kiel, “Razprostranenie na İslama v Bılgarskoto Selo prez Osmanskata epoha (XV-XVIII v.): Kolonizatsiya i İslamizatsiya”, *Müsölmanskata Kultura po Bulgarskite zemi: İzsledvaniya*, Sist. Rositsa Gradeva, Svetlana Ivanova, IMIR, Sofiya, 1998, s. 57, 58; Aynı yazar, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1985, s. 5-8; Evgeni Radushev, “Meaning of the Historiographic Myths...”, s. 214-216; Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 305; Rossitsa Gradeva, “Conversion to Islam in Bulgarian Historiography: An Overview”, Jørgen Nielsen (Ed.), *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, Brill, Leiden, 2012, p. 192-194.

²⁹ Stefan Zahariev, *Geografiko-istoriko-statistiçesko opisanie na Tatar Pazarcıkata kaza*, Viena: L. Sommer, 1870. Eserin tıpkıbasımı 1973 yılında Aleksandr Arnaudov ve İvan Batakiev tarafından neşredilmiştir. (Oteçestven Front, Sofiya 1973).

mufassal bir biçimde anlatıyordu. Metodi Draginov, Vezir Mehmed Paşa'nın (Köprülü Mehmed Paşa, ö. 1661) Mora'ya sefere (Girit Seferi, 1645-1669) giderken Filibe'ye uğradığını; Çepino Bulgarlarının askerlik (voynukluk) yapmadıkları gibi, Filibe Rum metropoliti Gavril'e vermeleri gereken kilise vergisini de ödemediklerinden dolayı metropolit tarafından vezire şikâyet edilmeleri üzerine Bulgarların asi ilan edildiklerini ve vezirin yeniçerilerle Çepino'yu bastığını ve Bulgarların katledilmeleri emrini verdiğini belirtiyordu. Ancak, *Kara İmam Hasan Hoca'nın vezire öldürülmeleri yerine Müslüman yapılmalarını teklif etmesi ve Bulgarların buna direnmesi üzerine kılıç zoruyla ve türlü işkencelerle Banya, Dorkovo, Kostandovo, Korova, Ljene ve Rakitovo'nun zorla İslamlaştırıldığını, Müslüman olmayı reddedenlerin katledildiğini, kaçıp kurtulan Hıristiyanların daha sonra aynı bölgede Kamenitsa köyünü kurduklarını görgü tanığı olarak detaylı bir şekilde anlatıyordu. Ayrıca, Draginov'un hikâyesine göre bu sırada Osmanlı yöneticileri tarafından paha biçilmez Bulgarca eski kitaplar yakılmış, Kostenets ve Stanimaka (İstanimaka/Asenovgrad) arasında 33 manastır ve 218 kilise yıkılmıştı.³⁰*

Viyana'da Papaz Metodi Draginov'un hikâyesinin basılması ile neredeyse eş zamanlı olarak, 1869'da, Rus tarihçi Lamanskiy tarafından Rusya'da başka bir hikâye yayınladı.³¹ Bu hikâyede Sultan Selim (1512-1520) döneminde 1522'de [sic] "Bulgaristan'ın İkinci Yıkımı"ndan söz ediliyordu. Buna göre (Rum Patriğinin teşvikiyle)³² Ege kıyılarında Nevrokop'a kadar olan bölgeler yani Rodoplar ile Tuna taraflarının büyük bölümü kitlesel olarak ve zorla Müslümanlaştırılmıştı. Nevrokop havalisi ve Krupnik'teki metropolitlik merkezinden hususî olarak bahsediliyordu. Sultan Selim ayrıca Arnavutluk ve Bosna'ya kadar Balkanları zorla İslamlaştırmıştı.³³ "Bulgaristan'ın İkinci Yıkımı" meselesi Paisiy Hilendarski'nin eserinin zeyillerinden biri olan Dryanovo kopyasında da işleniyordu: Sultan Selim 1522 [sic] yılı baharında Edirne'den

³⁰ Machiel Kiel, a.g.m., s. 65, 66; Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 5; Evgeni Radushev, "Meaning of the Historiographic Myths...", s. 214-216; Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 305.

³¹ Bu eser, aslında Hieromonk Spiridon'un 1792'de yazdığı *Bulgar Tarihi*'nde ortaya attığı ve 1522'de [sic] Sultan Selim tarafından Bulgar soylularının Rum Patriğinin teşviki ile İslamlaştırıldığı ve çok sayıda kilise ve manastırın yıkıldığını belirttiği ve "Bulgaristan'ın İkinci Yıkımı" olarak nitelediği teorisinden hareketle 1831'de üretilen ve Paisiy'in tarihine yapılan ilaveler serisinden biriydi. Marin Drinov'un daha 1871'de belirtmiş olduğu üzere muhtemelen bağımsız Bulgar Kilisesi kurulması için Fener Patrikhanesi ile girişilen mücadelede ön plana çıkan Neofit Bozveli'nin kaleminden çıkmıştı. Eserde hem Rum ruhbanının, Bulgarların cizye ödememek için Müslüman oldukları yönündeki tahkir ve iddiaları çürütülüyor hem de Sultan tarafından başlatılan zorla İslamlaştırma kampanyasının teşvikçisi olarak Rum Patriği öne çıkarılıyordu. Rossitsa Gradeva, a.g.m., s. 191-193; Evgeni Radushev, "Demografski i etnoreligiozni protsesi...", s. 54, Aynı yazar, "Meaning of the Historiographic Myths...", s. 212.

³² Rossitsa Gradeva, a.g.m., s. 192 not 11 vd.

³³ Machiel Kiel, a.g.m., s. 63-65; krş. Rossitsa Gradeva, a.g.m., s. 192 not 11 vd.

Sofya'ya kadar bütün Trakya'yı tahrip etmiş, Kaymakam Tatar Mirza'ya 46.000 askerle birlikte Tuna ve Koca Balkan boyunca Vidin'e kadar her yeri yok etmesi emrini vermiş, ayrıca vezirini (Sinan Paşa², ö. 1517) de 33.000 askerle Makedonya'ya göndermiş ve Drama'dan Bosna'ya kadar her yeri, keza Duşpat dağlarını, bu sırada zorla İslamlaştırmıştı.³⁴

Öte yandan, Metodi Draginov Kroniği'nin keşfi ve kaybolmasından sonra Çepino hadisesini anlatan onun iki versiyonu daha ortaya çıktı: *Batkunino* ve *Belovo Kronikleri*. Ancak, Batkunino Kroniği'nde olayın 1670'te Sultan Ahmed [sic] [Sultan IV. Mehmed, 1648-1687; I. Ahmed, 1603-1617, II. Ahmed, 1691-1695, III. Ahmed, 1703-1730] devrinde meydana geldiği aktarılıyordu.³⁵ Bu kronik Hristo Popkostantinov tarafından 1893'te yayınlanmıştır. Belovo Kroniği'nden ise ilk kez N. Naçov tarafından 1898'de söz edilmiş ve ancak 1915'te Petır Mutafçiev tarafından yayınlanmıştır.³⁶

Son olarak 20. yüzyıl başlarında “Tarihi Not Defteri” keşfedildi. Bu eserde de mufassal ve korkunç baskı ve zulüm hikâyeleri eşliğinde Doğu ve Orta Rodoplar, bilhassa Paşmaklı, Darıdere ve Batı Trakya'nın 1660'larda Türkler tarafından zorla İslamlaştırılması anlatılıyordu. 1669'da Paşmaklı çevresinde İslama geçmeyi kabul etmeyen Bulgarlar katledilmiş, bir kısmı çaresiz Müslüman olmuş, kurtulanlar ise dağlara kaçmış ve daha sonra Kristogorie piskoposu Visarion'un etrafında toplanarak Raykovo köyü ve çevresini savunmuşlardı. Ancak, 1670 yaz aylarında piskopos yakalanmıştı. Civardaki direnişi kırmak için Visarion'a ihtida teklif edilmiş ise de reddetmesi üzerine işkence edilerek zavallı piskopos şehit edilmişti. 1705 baharında Sultan Mahmud'un [sic] hükümdarlığında [III. Ahmed, 1703-1730; I. Mahmud, 1730-1754] Anadolu'dan pek çok Türk getirilerek İskeçe civarındaki Ege ovalarına ve Rodoplar'ın güney eteklerine yerleştirilmişti. 1660'larda kısmen İslamlaştırılan Lebovidovo ve Byal İzvor'un yanı sıra 1705'deki bu hadisede civardaki Bulgar köyleri zorla Müslüman yapılmış ve ardından her birine Türk adları verilmişti: Lebovidovo-Darıdere, Perunovo-Elmalı, Nijnets-Şahin (şu anda Ehinós, Yunanistan'da), Byal İzvor-Akpınar... olmuştu.³⁷

Böylece, mahallî kaynaklarla Rodoplar'da İslamın Osmanlı idarecileri tarafından “ya sarık, ya kelle” formülü ile yani Bulgarları ya Müslüman olmak ya da ölüm arasında seçim yapmak zorunda bırakan acımasız şiddet kampanyaları eşliğinde yayıldığı tescillenmiş oluyordu.³⁸ Aynı teori bu zulüm ve vahşete direnerek Hıristiyan kalmayı başaran Bulgarları da yüceltiyordu. Aşağıda

³⁴ Evgeni Radushev, “Demografski i etnoreligiozni protsesi...”, s. 54; krş. Rossitsa Gradeva, a.g.m., s. 193.

³⁵ Machiel Kiel, a.g.m., s. 57, Aynı yazar, a.g.m., s. 5.

³⁶ Antonina Zeljazkova, “The Problem of the Authenticity...”, s. 105, 106.

³⁷ Machiel Kiel, a.g.m., s. 59-61.

³⁸ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 305.

görüleceği üzere bu mahallî kaynaklar (1931’de yayınlanan *İstoriçeski Belejnik* dışında), Balkan Savaşları sırasında Pomakların zorla Hristiyanlaştırılmasında dayanak olarak kullanıldı ve Pomakları cebren İslamlaştırıldıklarına ikna ederek yeniden kazanmanın yolları arandı. Bu sebeple, konumuz açısından mahallî kaynakların akıbeti ve Pomakların İslamlaşma süreci son derece elzemdir.

Öncelikle mahallî kaynakların orijinalleri her nasılsa keşfedildikten sonra ortadan kaybolmuşlardı. Metodi Draginov Kroniği’ni, Stefan Zahariev’den başka gören olmamıştı. Keza, Batkunino Kroniği ile “Tarihi Not Defteri”nin de asılları yoktu. Bunlardan sadece Belovo Kroniği ile Paisiy’in eserinin zeyillerinden biri olan Dryanovo kopyası (1836) günümüze ulaşabilmiştir. İçlerindeki tarih ve kronoloji hataları, anakronik olgular ve tutarsızlıkların o zaman için veya Balkan Savaşları sırasında fazla bir önemi yoktu. Mahallî kaynaklar, tarih hataları düzeltilerek 1960’lara kadar dokunulmazlıklarını korudu. Metodi Draginov Kroniği ve versiyonlarının kuşkulu veya şüpheli olduklarına dair ilk tespitler 1965’te yapıldı. Ştraşimир Dimitrov, Sofya Milli Kütüphanesi’ndeki cizye defterlerine dayanarak Batı Rodoplar’ın birden bire değil, tedricen İslamlaştığı sonucuna ulaştı, ancak, Çepino’ya ait cizye defterleri Sofya’da olmadığı için, kroniklerin güvenilirliğinden şüphe etmedi ve bunların zaman zaman yükselen taassup ve kitlesel baskı eylemlerini yansıttığını savundu. Vera Mutaşçieva ise Korova da dâhil olmak üzere Çepino köylerinin voynuk köyleri olmayıp, Rodoplar’daki pek çok köy gibi, Sultan Süleyman vakfına ait vakıf köyler olduğunu ortaya koydu. Bu bulgu, Metodi Draginov’un kendi köyünün statüsünden habersiz olduğunu gösteriyordu. 1969’da Hr. Kodov, Belovo Kroniği’nin çağdaş bir eser olmayıp 19. yüzyılda yazıldığını iddia etti ve bazı tarih ve maddi hataları düzelterek yeniden yayınladı. 1977’de P. Marinov, “Tarihi Not Defteri”nin düzmece olduğunu ve 20. yüzyıl başında üretildiğini ortaya koydu. 1984’te İlyа Todorov, Metodi Draginov Kroniği’nin 17. yüzyılda değil, aslında 19. yüzyılda yazıldığını ve Stefan Zahariev tarafından Belovo Kroniği’ne dayalı olarak üretilmiş bir reproduksiyon olduğunu, ancak Belovo Kroniği’nin de 19. yüzyılda ulusal amaçlarla üretildiğini tespit etti.³⁹ Nihayet Antonina Jelyazkova, 1990’da o zamana kadar mahallî kaynaklara yönelik tenkit ve eleştirileri sıraladıktan sonra söz konusu dönemde Çepino ve Rodoplar’da zorla İslamlaştırma yapıldığına dair Türk ve Avrupa kaynaklarında hiçbir veri olmadığı, 1660 ve 1670’lerde Rodoplar’dan geçen Evliya Çelebi ve on üç Avrupalı seyyahın hiç birinin eserinde böyle bir olaydan bahsedilmediği ve bölgede İslamlaşmanın birkaç yüzyıla yayılan bir zaman diliminde meydana geldiğinden hareketle Metodi Draginov, Belovo ve Batkunino kroniklerinin

³⁹ Antonina Zeljazkova, “The Problem of the Authenticity...”, s. 106; Aynı yazar, “Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective”, Fikret Adanır, Suraiya Faroqi (Eds.), *The Ottomans and the Balkans, a Discussion of Historiography*, Brill, Leiden 2002, p. 262,263; Machiel Kiel, a.g.m., s. 66,67.

sahte olduğunu ve 19. yüzyılda üretildiğini savundu.⁴⁰ Böylece, *mahallî kaynakların* ulusal uyanış dönemi Bulgar vatanseverleri tarafından “*yüce bir amaç uğruna icat edilmiş kalp eserler*” oldukları Bulgar edebiyat ve tarih uzmanları tarafından ispatlanmış oluyordu.⁴¹ Ancak, mahallî kaynakların otantikliğine yönelik şüpheler ve iddialara karşın bazı Bulgar tarihçiler, anakronik olaylar, tarih hataları, Sultan ve idareci isimlerinde yanlışlıklar olsa bile yine de onların içlerinde pek çok tarihsel gerçeklik barındırdığını savunmayı sürdürdüler.⁴²

Zorla İslamlaştırma teorisine en büyük darbe Machiel Kiel ve Evgeni Radushev'den geldi. Öte yandan, modern araştırmalarda Rodoplar'da İslamlaşmanın tedricen meydana gelmesi bir yana, Çepino bölgesinin voynuk değil, vakıf köylerinden müteşekkil olduğu, Papaz Metodi Draginov diye birinin ruhban listeleri ve Osmanlı cizye defterlerinde olmadığı, yani hiç yaşamadığı, Filibe'de o sırada Gavril adlı bir Rum metropoliteninin bulunmadığı ve Osmanlı ordusunun Girit seferine giderken Rodoplar'a hiç uğramadığı tespit edildi. Ayrıca, Rodoplar'ın güney etekleri ve Batı Trakya'da Türk nüfus iskân sürecinin daha Osmanlı fetihleriyle başladığı; Yörük ve Türkmenlerin iskân edildiği bu bölgede Türkçe isimli köylerde yaşayan ve Türk ve Müslüman adları taşıyan Müslüman nüfus oranının daha 1454-1455'te %75 olduğu; isimleri değiştirildiği söylenen köylerin keza daha 16. yüzyılda Türkçe isimleriyle mevcut olduğu (Dardere-1516, Akpınar-1516, Elmalı-1558, Şahin-1558) ve nihayet Kristogorie diye bir piskoposluk olmadığı gibi, Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin aziz ilan ettiği piskopos Visarion'un da hiç yaşamadığı gibi hususlar gün yüzüne çıktı.⁴³ Buna karşılık bazı akademik ve popüler çevrelerde bu teori hâlâ geçerliliğini korumakta ve İslamın Rodoplar'da ve Koca Balkan taraflarında Osmanlı Devleti'nin sistemli bir şekilde uyguladığı şiddet kampanyası sonucunda yayıldığı görüşü hâlâ epey taraftar bulmaktadır.⁴⁴

Pomaklar arasında İslamlaşmanın gerçekte nasıl bir süreç izlediği meselesine gelecek olursak, Bogomilizm, derviş ve tarikatların etkisi, Yörük yerleşimleri, sosyal, ekonomik, dinî vs. etkenlerin rolüne girmeksizin, sürecin 15. yüzyıl ortalarında başladığını söyleyebiliriz. Mesela, Evgeni Radushev, Batı

⁴⁰ Antonina Zeljazkova, “The Problem of the Authenticity...”, s. 107-110; Bu konuda ayrıca bakınız: Hüseyin Memişoğlu, a.g.m., s. 633-634.

⁴¹ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 304.

⁴² Machiel Kiel, a.g.m., s. 59; Evgeni Radushev, “Meaning of the Historiographic Myths...”, s. 213, 214.

⁴³ Machiel Kiel, a.g.m., s. 58-82; Ulf Brunnbauer, “Diverging (Hi-)Stories...”, s. 48. Ancak, Korova köyünün adının 1966'dan beri Draginovo olduğunu, Smolyan (Paşmaklı)'ya bağlı Smilyan köyünde Visarion'un heykelinin halen durduğunu, üstelik 2002-2006 yılları arasında Smolyan'da Aziz Visarion adına bir katedral kilisesi inşa edildiğini belirtmemiz gerekir.

⁴⁴ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 305; Machiel Kiel, a.g.m., s. 59-68; Evgeni Radushev, “Meaning of the Historiographic Myths...”, s. 213-215.

Rodoplar'da Nevrokop bölgesinde yerli halk arasında İslamlaşma hadisesinin Yörük ve Türkmen kolonizasyonunun başlamasından yaklaşık seksen yıl sonra yani 1460'larda başladığını ve 1720'lere kadar devam ettiğini ve daha sonra sürecin stabil hale geldiğini Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak tespit etmiştir. Ayrıca, Pirin bölgesindeki Kornitsa, Breznitsa, Ljmitsa ve yine Rodop bölgesindeki Ribново, Osikovo ve Bukovo gibi günümüzün önemli Pomak köylerinde 1478'de İslamlaşmanın henüz başlamadığını, sadece Ljmitsa'da 3 hane Türkmen kayıtlı olduğunu ve bu köylerin 16. yüzyıl başlarından 17. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bir süreçte İslama geçtiğini saptamıştır. Bunun yanı sıra, 18. yüzyıl başlarında Nevrokop havalisinde 130 köyden 80'inin tamamen Müslümanlardan oluştuğunu, diğer köylerin bir kısmında ise Müslüman ve Hıristiyan nüfusun karma olarak yaşadığını ortaya koymuştur.⁴⁵ Öte yandan, 1499-1502 tahrirleri, yine aynı bölgede Türk iskânının yanı sıra Slav isimli Gayrimüslim köylerinde tek tük mühtediler olduğunu göstermektedir. Mesela, Teplen köyünde Ali veled-i Vladislav, İlyas veled-i Todor, Bahadır veled-i Georgi şeklinde nev-Müslimler kayıtlıdır.⁴⁶ Bu durum 16. yüzyıl tahrirlerinde karşımıza çıkan mühtedilerin baba adı yerine yaygın olarak kullanılan *ibn Abdullah* tabirinin henüz standartlaşmadığına işaret etmektedir.

Öte yandan, 1706'da Filibe'den Drama'ya giderken Paşmaklı'dan geçen Fransız seyyah Paul Lucas, "burasının sadece Türklerle meskûn olduğunu, fakat dillerini konuşmadıklarını, lehçelerinin daha çok Bulgarca ve Yunanca ile karışmış bozuk bir Slavca olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Bu örnekte Lucas'ın zamanın ruhuna uygun olarak Türk ve Müslüman terimlerini eş anlamlı kullandığı açıktır.

Çepino bölgesine gelince; Machiel Kiel, 1516'dan 1865'e kadar tahrir, cizye, vakıf ve temettuat defterleri ile Stefan Zahariev'in verdiği rakamlara dayalı olarak Metodi Draginov kroniğinde belirtilen Banya, Dorkovo, Kamenitsa, Kostandovo, Korova, Lijene ve Rakitovo'da demografik gelişmeyi ortaya koymuştur. Buna göre, Metodi Draginov'un 1666'da katliamdan kurtulan Bulgarların kurduğunu belirttiği Kamenitsa köyü daha 1516'da mevcuttu. Aynı yıl bu yedi köyde bazılarının bir nesil önce ihtida ettiği anlaşılan toplam 21 hane Müslüman vardı ve bunların toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık %4'dü. Kamenitsa ve Korova'da ise hiç Müslüman yoktu. 1528'de bu köylerde Müslüman nüfus oranı yaklaşık %5'e (28 hane) yükselmişti. Bu kez Kamenitsa, Kostandovo ve Korova köylerinde hiç Müslüman yoktu. 1570 ve 1595'de Müslüman nüfus oranı sırasıyla %26 ve %31'e çıkmıştı ve artık bütün köylerde

⁴⁵ Evgeni Radoshev, "Demografski i etnoreligiozni protsesi...", s. 74 vd; Aynı yazar, "Meaning of the Historiographic Myths...", s. 225-227; Aynı yazar, "The Spread of Islam in the Ottoman Balkans: Revisiting Bulliet's Method on Religious Conversion", *Oriental Archive*, Vol. 78, No. 4, 2010, p. 366-371.

⁴⁶ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 304.

⁴⁷ Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 304.

Müslüman nüfus yaşamaktaydı. 1633, 1639, 1641 ve 1696 cizye defterlerine göre bütün köylerde Hıristiyan nüfus yaşıyordu. 1712 tarihli Süleymaniye vakfı defterine göre ise Çepino köylerinde Müslüman nüfus oranı %89'a çıkmıştı. Kamenitsa'da sadece Hıristiyanlar yaşıyordu, ancak diğer bütün köylerde de Hıristiyan nüfus mevcuttu. 1842'de bölgedeki Müslüman nüfus oranı %86 idi ve Kamenitsa yine sırf Hıristiyanlardan müteşekkildi. Diğer köylerden yalnızca Rakitovo'da Müslümanların yanı sıra Hıristiyan nüfus yaşıyordu. Aynı durum 1865 yılı için de geçerliydi, ancak Stefan Zahariev'in verdiği rakamlara göre Müslüman nüfus oranı %78'di. Machiel Kiel, böylece Çepino havzasındaki köylerde İslamlaşmanın daha 15. yüzyıl sonunda başladığını ve iki yüz yıldan fazla bir sürede yavaş bir biçimde artarak 18. yüzyıl başlarında %89'lara ulaştığını, bu nüfus yapısının sonraki dönemlerde kabaca korunmuş olduğunu ve dolayısıyla Müslümanlığın gönüllü olarak yayıldığını Osmanlı kaynaklarına dayanarak tespit etmiştir.⁴⁸ Öte yandan, 1912 yılında Cuma-i Bâlâ'ya bağlı ve tamamı Müslümanlardan oluşan ve mahallî kaynaklarda Sultan I. Selim döneminde zorla İslamlaştırıldığı iddia edilen Krupnik'te ise 1572 Köstendil mufassal tahrir defterine göre 46 Hıristiyan hane ve 41 mücerred vardı. Ayrıca, Yörük kökenli 23 Müslüman hane mevcuttu. İçlerinde bir de nev-Müslim bulunuyordu. 1576'da Krupnik'te Yakov adında bir metropolit vardı. Keza, cizye defterlerinin gösterdiği üzere Krupnik'te 17. yüzyıl ortalarında da Hıristiyan nüfus mevcuttu. Kısacası Krupnik'te de İslamlaşma birden bire değil, zaman içinde meydana gelmişti.⁴⁹

Kocabalkan'ın kuzeyinde Lofça, Plevne, Rahova ve İvraca taraflarında da benzer bir süreç görülmektedir. Burası aynı zamanda Ami Boué'nin bahsettiği Pomak nahiyelerinin bulunduğu bölgedir. Kemal Gözler'in Osmanlı tahrir ve salnâmelerine dayanarak tespit ettiği üzere bu bölgelerde 1870'lerde nüfusunun tamamını veya bir kısmını Pomakların oluşturduğu 40 köyün 1479'dan 1873'e kadar İslamlaşma serüveni şöyledir: Bahsedilen 40 köyde şahıs itibarıyla (hane X 5, mücerred ve bive toplamı) 1479'da 20 (%0,080) Müslüman - 2.469 (%99,20) Hıristiyan, 1516'da 81 (%0,097) Müslüman - 8.188 (%99,03) Hıristiyan, 1545'de 134 (%1,63) Müslüman - 8.064 (%98,37) Hıristiyan ve 1579'da ise 701 (%4,90) Müslüman - 13.604 (%95,10) Hıristiyan bulunuyordu. Buna göre 1479-1579 arasında Müslüman nüfus çok yavaş bir şekilde artarak %0.08'den %4,9'a çıkmıştır.⁵⁰ Kanaatimize göre bu köylerde İslamlaşma süreci, 17. yüzyılda yavaş, ancak istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiş ve muhtemelen diğer bölgelere benzer şekilde 18. yüzyıl başlarında durmuştur. 1873 tarihli Tuna Vilayeti Salnâmesine göre aynı köylerde 26.990 (%57,7) Müslüman nüfusa karşılık, 19.818 (%42,3) Hıristiyan nüfus bulunuyordu.⁵¹ Öte yandan, bu bölgede

⁴⁸ Machiel Kiel, a.g.m., s. 68-82. tablo için bakınız: s. 106.

⁴⁹ Machiel Kiel, a.g.m., s. 65.

⁵⁰ Kemal Gözler, a.g.b., s. 1406-1407.

⁵¹ Kemal Gözler, a.g.b., s. 1406-1407. Burada salnâmedeki erkek nüfusa kadın nüfusun eklenerek tahmini nüfusun saptanması gerektiği halde, yazar, tahrirlerde olduğu gibi

İslamlaşmanın Rodoplar'daki gibi çok büyük bir yüzdeye ulaşmadığı, ancak sürecin yine gönüllü olarak geliştiği görülmektedir. Nitekim 1873'de bu 40 köyden sadece 8'i tamamen Müslüman, 1'i -1545 ve 1579'da ikişer hane Müslüman olduğu halde- sırf Hıristiyan köyü idi. Buna karşılık, diğer köylerde Müslüman ve Hıristiyan nüfus karma olarak yaşıyordu. Ancak, burada asıl vurgulanması gereken nokta, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu köylerdeki Hıristiyan nüfusun Bulgar, Müslüman nüfusun Pomak olarak karşımıza çıkmasıdır.⁵²

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ışığında Rodoplar, Doğu Makedonya ve Lofça taraflarında Pomakların gönüllü olarak ve zamanla İslamiyeti benimsedikleri görülmektedir. Bu süreç, 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yaklaşık olarak 18. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Bu örnekler, Pomak teriminin menşesine ilişkin olarak Pomakların işkence ve zulümle İslamlaştırıldıkları iddiasını ispat için ileri sürülmüş olan Al. İşirkov'un *mıça/pomiçen* teorisini kesin olarak çürütür. Pomakların Osmanlı fethi öncesinde veya başlarında Müslüman olup fetihlere katıldıkları için kendilerine yardımcı anlamında *Pomak* dendiği şeklindeki teoriyi de mefluç bırakır.

I. II. Bulgaristan Prensiği Döneminde (1878-1908) Bulgarlar ve Pomaklar

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Bulgar nüfusa yakın olan Türk nüfus, savaşla birlikte yarı yarıya tasfiye edilmişti. Buna rağmen 1880-1884'te Bulgaristan nüfusunun -Şarkî Rumeli dâhil- %27'si (802.597) Müslümanlardan oluşuyordu.⁵³ Bu nüfusun yaklaşık %95'ini Türkler, kalan kısmını ise Pomaklar, Tatarlar ve Müslüman Çingeneler teşkil ediyordu. 1881 yılında yalnızca Lofça, İvraca, Plevne, Teteven taraflarında Konstantin Jireçek'e göre 28.000, resmi makamlara göre ise tahminen 20.000 dolayında Pomak nüfus vardı.⁵⁴ Çerkezler ise savaşla birlikte Bulgaristan'dan tamamen sürülmüşlerdi. Bunun yanı sıra, Bulgaristan'da Rum, Gagavuz, Musevi, Ermeni, Ulah, Müslim ve Gayrimüslim Çingeneler ile az sayıda Katolik Bulgar mevcuttu.⁵⁵ Prenslük döneminde Bulgaristan'da, dönemin romantik milliyetçi atmosferine uygun olarak kuruluştan itibaren "bir ulus-bir devlet" prensibi benimsendi ve ulus-devletin konsolidasyonu başlıca amaç haline geldi. Bulgar aydını ve politikacıları ulus-devletin inşası sürecinde Bulgar ulusunun tanımını yaparken dil ve din unsurunu

hane sayılarını beş ile çarpıp, ayrıca üzerine nüfusu eklemiştir. Bu sebeple yukarıdaki rakamlar tarafımızca tespit edilmiştir.

⁵² Kemal Gözler, Lofça Pomaklarının ihtida etmiş Bulgarlar olduğunu belirtmektedir. Kemal Gözler, a.g.b., s. 1407-1418, 1434.

⁵³ Ömer Turan, a.g.e., s. 113.

⁵⁴ Ömer Turan, a.g.e., s. 102; Jorjeta Nazırska, *Bulgarskata dirjava i neynite maltsinstva 1879-1885*, LİK, Sofiya 1999, s. 23.

⁵⁵ Ömer Turan, a.g.e., s. 104.

esas aldılar. Böylece, her ne kadar Tırnova anayasasında bütün Bulgar vatandaşlarının eşitliği ilkesi vurgulanmış ise de Bulgar olmayan unsurlar ikinci plana itildi ve Bulgar milliyetini belirleyen sınırlar “*Bulgarca konuşmak ve Bulgar Ortodoks Kilisesine bağlı olmak*” şeklinde tespit edildi. Diğer taraftan, Balkan milliyetçiliğinde yaygın olarak görülen etnik ve dinî azınlıklardan arınmış, saf bir millet arzusu Bulgaristan’da da kendini gösterdi ve etnik ve dinî açıdan Bulgar Ortodoks çoğunluktan ayrılanlar yabancılaştırıldı. Ayrıca, küçük etnik ve dinî grupların asimilasyonu fikri benimsenirken, Bulgaristan dışındaki Bulgarlarla (Şarkî Rumeli ve Makedonya) entegrasyon ve irredantizm Bulgaristan’ın temel politikası haline geldi.⁵⁶ Keza ulus-devlet ideolojisine uygun olarak Osmanlı dönemi “esaret ve zulüm dönemi” diye tescillendi ve Osmanlı mirası reddedildi.⁵⁷

Bulgaristan kurulduğu sırada Bulgar devlet adamlarında ve aydınlarında Pomakların zorla İslamlaştırılmış Bulgarlar olduğu fikri egemendi. Pomaklar, ana dile dayalı istatistiklerde Bulgar nüfusa dâhil ediliyorlardı. Ancak, genel nüfus sayımlarında ise Müslüman-Türk nüfus başlığı altında kaydediliyorlardı. 1900’den itibaren ise Pomaklar, ayrı bir unsur olarak sayılmaya başlandı. Buna göre Pomakların nüfusu 1900’de 20.637, 1905’de 19.373, 1910’da ise 21.143 olarak tespit edilmiştir.⁵⁸

Prenslik döneminde Pomakların Bulgarlaştırılması yönünde bazı cılız faaliyetler mevcuttu. Nitekim Bakanlar Kurulu protokollerinde Bulgaristan’daki Müslüman nüfusa yönelik tanassur düşüncesinin ele alındığı görülmektedir. Daha savaş sırasındaki göç dalgasında bir şekilde terk edilen veya aileleri katledildiği için yetim kalan Türk çocukları tanassur ettirilmiş ve Türk kızları Hıristiyanlarla evlendirilmişti. Dışişleri bakanı Tsankov, 13 Haziran 1880 tarihli genelgesinde bu tür çocukların ailelerinin talebi halinde iade edilmesini emrediyordu. Ancak, Bulgar aileler bu emre karşı çıktıkları için çocukların çoğu iade edilmedi. 1881 Eylül’ünde Bulgar Dışişleri Bakanı

⁵⁶ Ulf Brunnbauer, “The Perception of Muslims...”, s. 44; Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 306.

⁵⁷ Bulgaristan’da Osmanlı mirasının reddi, vakıf eserlerin gaspedilmesi ve tasfiyesi hakkında geniş bilgi için bakınız: Neriman Ersoy (Hacısalihioğlu), *Bulgaristan Prensiğinde Türk Emlâki (1878-1908)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 80-111; Aşkın Koyuncu, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 20, 2006, s. 197-243.

⁵⁸ Ömer Turan, a.g.e., s. 104, 113-115. Maria Todorova ise Pomakların 1905 yılına kadar Türk nüfus içinde sayıldıklarını belirtmektedir. Maria Todorova, “Identity (Trans)Formation among Bulgarian Muslims,” Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz (Eds), *The Myth of Ethnic Conflict: Politics, Economics, and Cultural Violence*, International and Area Studies, Berkeley 1998, p. 476.

Vilkoviç ise hükümetten Müslüman ailelerin Hıristiyanlaştırılması için kaynak ayrılmasını talep etti.⁵⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Rodoplar, Makedonya veya Anadolu'ya göç eden Kuzey Bulgaristan'daki Pomakların bir kısmı memleketlerine geri döndüklerinde Plevne'ye Rus saldırısı sırasında köylerindeki camilerin çoğunu tahrip edilmiş halde buldular. Sadece İvraca'ya bağlı Gradesnitsa, Byala Slatina ve Popitsa köylerindeki camiler yıkımdan kurtulmuştu. Ancak, Jorjeta Nazırska'nın da belirttiği üzere Bulgar hükümetleri, İslam mabetlerinin tamiri için hiçbir şekilde tahsisat ayırmadı. Ekonomik durumları bozulan ve dinî fırkalara bölünen Pomaklar, Hıristiyanların tanassur çabalarına maruz kalıyorlardı.⁶⁰ Bulgar Ortodoks Kilisesi indinde yalnızca Ortodoks Hıristiyanlar gerçek Bulgar sayıldığı için din değiştirme meselesine sıcak bakılıyordu.⁶¹ Lofça piskoposu Natanail, 1881 yılında Pomakların Hıristiyanlaştırılması için köylere misyonerler gönderdiği gibi, hükümet de onların faaliyetini teşvik için kaynak tahsis etmişti.⁶² Ancak, ruhban çevreleri, Pomakların dini meselesinin "*Bulgar milletinin bedeninde bir yara*" olduğunu kabul etmekle birlikte, bu faaliyetin Ortodoksluk ve Bulgaristan'ın düşmanlarına fırsat vereceği düşüncesiyle Natanail'in yaptıklarını tasvip etmiyorlardı.⁶³ Öte yandan, Osmanlı döneminde de talebe-i ulûmun imâmet ve vaazda bulunmak amacıyla üç aylarda köyleri ziyareti âdet olduğu halde, Bulgaristan hükümeti, tatil ve üç aylar münasebetiyle İstanbul medreselerinde okuyan talebelere pasaport ve istedikleri köylere gitme konusunda zorluk çıkarıyordu.⁶⁴ 1883'te medrese talebelerine Pomak köylerini dolaşma izin verilmediği gibi, sınır dışı edildiler. Talebelerin Pomakları göçe teşvik edeceklerinden ve başlanmış olan Bulgarlaştırma sürecini sekteye uğratacaklarından endişe ediliyordu. Bulgarlaştırma işinde mahallî kilise idarecileri ve okul müfettişleri işbirliği içinde çalışıyorlardı.⁶⁵ Ancak, bu proje bir süre sonra rafa kaldırıldı.

Bu çabalara rağmen ilk etapta eğitim faaliyetleri dışında Pomakların Bulgarlaştırılmasına yönelik sistemli bir faaliyetten söz etmek güçtür. Eğitim

⁵⁹ Ömer Turan, *a.g.e.*, s. 189, 190; Jorjeta Nazırska, *a.g.e.*, s. 26; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 49.

⁶⁰ Jorjeta Nazırska, *a.g.e.*, s. 25, 26.

⁶¹ Hristo Hristov (Ed.), Georgi Yankov (Derl.), *Bulgar Tarihinden Sayfalar: İslamlaştırılmış Bulgarlar ve Ulusal Yeniden Uyanış Süreci*, Sofya Pres, Sofya 1989, s. 71.

⁶² Jorjeta Nazırska, *a.g.e.*, s. 26; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 49, 50.

⁶³ Jorjeta Nazırska, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁴ BOA, Sadâret-Bulgaristan (A.MTZ.04), No. 3/5, lef 5, 14 Şevval 1298/8 Eylül 1881, lef 16, 24 Nisan 1298/6 Mayıs 1882.

⁶⁵ Jorjeta Nazırska, *a.g.e.*, s. 26.

konusunda ilk adımlar daha Şarkî Rumeli Vilayeti'nin teşekkülünden sonra başlamıştır. Nitekim Ahmed Seyfi Bey, 7 Ekim 1880 tarihli layihasında, Pomakların Müslümanlığa samimi olarak bağlı oldukları halde Bulgarca konuşmaları ve Türkçeye aşina olmalarını Bulgarların fırsat bilerek onları kendilerine celbe, yani Bulgarlaştırmaya gayret ettikleri konusunda Osmanlı hükümetini ikaz ediyordu. Bunun yanı sıra Şarkî Rumeli hükümetinin ertesi yıldan itibaren (1881) Pomaklar için mektepler açacağını belirtiyor ve çeşitli vaat ve hediyelerle Bulgarların amaçlarına ulaşacaklarının şüphesiz olduğu öngörüsünde bulunuyordu. Ahmed Seyfi Bey, bölgede Bulgar nüfuzunu engellemek ve uzun vadede Bulgarların niyetlerinin önüne geçmek için Pomak nüfusun yoğun olduğu yerlerde -sınırdaki kazalardan Paşmaklı, Darıdere ve Davud Köyü (Davidkovo) ile Gümülcine ve İskeçe mevkilerinde, Selanik Vilayeti'nde de [-]⁶⁶ Köyünde ve Nevrekop (Nevrokop) ile Mahomiye (Razlık/Razlog)'da- rüştiye mektepleri açılmasını tavsiye ediyordu. Ayrıca, bu mekteplere nitelikli muallimler gönderilerek ahaliye okuma-yazma öğretilmesi ve eğitilmeleri lüzumuna dikkat çekiyordu.⁶⁷ Gerçekten de Şarkî Rumeli hükümeti tarafından 1881'de Orta Rodoplar'da Çepino bölgesindeki Pomak çocuklarını eğitmek üzere Kamenitsa'da *Prosveta* (Eğitim) adlı "Müslüman Bulgar Öğrenci Cemiyeti" kuruldu.⁶⁸ Şarkî Rumeli hükümeti 1879-1883 arasında eğitim yoluyla Pomaklarda Bulgarlık hissi uyandırmaya çalışmış ise de bundan bir sonuç elde edememiştir.⁶⁹

Pomakların Bulgarlara ve Bulgaristan'a bakışına gelince; Pomakların daha Osmanlı döneminde Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinden rahatsızlık duydukları ve buna bağlı olarak Bulgarlarla aralarındaki gerilimin arttığı görülmektedir. Nitekim Jorjeta Nazırıska'nın da vurguladığı üzere Bulgaristan'ın kuruluşu arifesinde Pomaklar, Türk etnik bilincine sahiptirler.⁷⁰ Bu sebeple Nisan ayaklanmasında Bulgarlara karşı mücadele ettikleri ve özellikle Filibe ve Tatarpazarcık'ın güneyinde isyan eden Batak, Peruştica ve diğer köylerde Bulgarlarla kanlı çatışmalara giriştikleri gibi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde de Rodoplar'da Türklerle birlikte Rus ordularına karşı direniş göstermişlerdi. Öte yandan, Pomaklar, muharebeler esnasında Bulgarların misillemelerine hedef olmuşlar ve bir kısmı, bilhassa Lofça taraflarında yaşayanların bir bölümü, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştı. Rodoplar'da ise Türk ve Pomakların direnişi savaştan sonra da devam etti. Yirmi dolayında Pomak köyü ahalişi Türklerle beraber Rodoplar'ın kuzey kesimini içine alan Şarkî Rumeli Vilayeti'nin kurulmasından sonra vilayet yönetimini tanımadıkları gibi, Şarkî

⁶⁶ Belgede köy adı boş bırakılmıştır.

⁶⁷ BOA, Y.PRK.ASK., No. 4/44, 3 Zilkade 1297/25 Eylül 1296 (7 Ekim 1880) Rumeli-i Şarkî Hudud Memuru Erkan-ı Harp Kolağası Ahmed Seyfi Bey'in layihası.

⁶⁸ Hristo Hristov, *a.g.e.*, s. 74; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 50.

⁶⁹ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 3, s. 15; belge no. 93, s. 163, 164.

⁷⁰ Jorjeta Nazırıska, *a.g.e.*, s. 25.

Rumeli'nin Bulgaristan Prenslığı'ne ilhakından sonra da Bulgaristan'a bağlanmayı reddetmişlerdi. Nihayet, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında yapılan görüşmelerde Kırcaali kazası ile çoğunluğu Pomak olan Rupçoz (Dövlen) kazasında toplam 192 köyün Osmanlı topraklarına katılması ile Rodop isyanı ancak, 1886 yılında sona erdi.⁷¹ Buna karşılık, Şarkî Rumeli dâhilindeki İstanımaka, Filibe, Tatarpazarcık ile Çepino bölgesinin de dâhil olduğu Peştere taraflarındaki Pomak köyleri ise Bulgaristan Prenslığı'ne bağlandı. Bu dönemde Bulgaristan'da kalan Pomaklar kendilerini Müslüman cemaatinden ayrı hissetmiyorlardı. Ayrıca, Hıristiyan bir devlet idaresinde yaşamak istememeleri ve Müslümanlara yönelik uygulama ve baskılardan dolayı Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'deki Türkler ve Pomaklar arasında Osmanlı topraklarına göç eğilimi yaygındı.

Bulgaristan Prenslığı ve Şarkî Rumeli'de Pomak nüfus sayısı az ve asıl büyük kitle Rodoplar, Batı Trakya ve Doğu Makedonya'da olduğu için Bulgaristan, Pomak meselesini gündeminin ön sıralarına almadı ve dikkatini Makedonya'ya çevirerek Pomaklarla ilgili tasavvurlarını ertelemek zorunda kaldı. Ancak, 1885'den sonra Bulgar aydınları, Rodoplar'ın ve Rodop halkının Bulgarlığını ispatlamak üzere çalışmalara başladı. Vasil Kınçov, Marin Drinov, Konstantin Jireçek, Yordan İvanov, Al. İşirkov, Stoyu Şişkov vd. yazarlar yaptıkları tarih, folklor ve demografi araştırmalarında Pomakların zorla İslamlaştırılmış Bulgarlar olduğu teorisini Bulgar literatürüne yerleştirdiler. Geçmişte Pomaklara İslamın zorla kabul ettirilmiş olduğu algısı, onların Bulgarlığının zorla restore edilmesinin meşruiyeti için ideolojik bir zemin yarattı ve bu algılama Balkan Savaşları'nın başlamasıyla Pomakların "Hıristiyanlığa yeniden ihtidaları" için beyhude bir kampanyaya girişilmesine yol açtı.⁷²

II. Balkan Savaşları Esnasında Pomakların Zorla Hıristiyanlaştırılması

Osmanlı Devleti'ni Rumeli'den atmak ve mirasını paylaşmak üzere, "ortak düşmana" karşı geçici olarak ittifak eden Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında 1912-1913 yılları arasında meydana gelen Balkan Savaşları, yarattığı katliam, dehşet, zulüm ve tehcir hikâyeleri ile elim bir karaktere sahiptir. 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne saldırmasıyla başlayan savaş, Bulgar Kralı Ferdinand tarafından bir *ehl-i salib muharebesi* olarak ilan edilmiş ve Balkan Harbi, yalnızca milliyetçi ideolojinin seferber ettiği orduların savaşı değil, aynı zamanda sivil halka karşı yürütülen bir harp olarak da tarihe geçmiştir. Balkan Harbi, Osmanlı Devleti açısından bütün cepheelerde tam

⁷¹ Geniş bilgi için bakınız: Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden ...*, s. 139 ; Aynı yazar, *Şarkî Rumeli...*, s. 22, 23, (köylerin isimleri için bakınız: s. 287-290); Ömer Turan, *a.g.e.*, s. 155-163; Maria Todorova, *a.g.m.*, s. 475, 476.

⁷² Rossitsa Gradeva, *a.g.m.*, s. 197.

bir felakette sonuçlanmış ve 1912 Aralık ayında kuşatma altındaki Edirne, İşkodra ve Yanya dışında bütün Rumeli toprakları yitirilmiştir. Dahası Bulgar ordusu Kasım ayı başında Çatalca'ya kadar ilerlemiştir. Osmanlı Devleti, bu şehirleri takviye edemediği için 5 Mart 1913'de Yanya, 26 Mart'ta Edirne ve 23 Nisan'da da İşkodra teslim olmak zorunda kalmış ve Londra Antlaşması (30 Mayıs 1913) ile Balkan Savaşı sona ermiştir. Ancak, müttefiklerin işgal ettikleri toprakları taksimde anlaşılamamaları, özellikle Makedonya konusundaki ihtilaf nedeniyle Bulgaristan'ın 29 Haziran'da Sırbistan ve Yunanistan'a saldırması ve Karadağ ve Romanya'nın da Bulgaristan'a karşı cepheye yer almasıyla İkinci Balkan Savaşı başlamıştır. Bu esnada, Osmanlı birlikleri ileri harekâta geçerek 21 Temmuz'da Edirne'yi Bulgar işgalinden kurtarmıştır.⁷³

Balkan Savaşları'nda cephe gerisinde meydana gelen hadiseler de en az muharebeler kadar dramatik sonuçlar yaratmıştır. Osmanlı ordularının çok kısa sürede bozguna uğraması, Türk ve Müslüman ahaliyi bölgenin demografik yapısını kendi lehlerine çevirmeye çalışan işgal orduları ve Bulgar, Yunan, Sırp çeteleri ile karşı karşıya bırakmış ve on binlerce Rumeli Türkü katledilmiş ve yüz binlercesi göç yollarına düşmüştür. Muharebeler esnasında Selanik havalisindeki kasaba ve köylerde Bulgarların yaptığı mezalim ve katliama tanıklık eden Selanik Avusturya konsolosu August Kral, Bulgarların planının buradaki Müslümanları bitirmek ve Makedonya'da İslam unsuru bırakmamak olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Nitekim Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan 250-300.000 dolayında Türk ve Müslüman nüfus göç etmek zorunda kalmıştır. Balkan Savaşları'ndaki göçün bilançosunu çıkarmak güçtür. Ancak, 1912-1920 yılları arasında Osmanlı topraklarına Rumeli'den gelen muhacir sayısı 413.922'dir.⁷⁵

⁷³ Balkan Harbi konusunda bakınız: Richard C. Hall, *Balkan Savaşları: 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10-28.

⁷⁴ BOA, Babıâli Evrak Odası (BEO), No. 4134/309985, lef 5, 9 Kânunuevvel 1328 (22 Aralık 1912). Selanik Valisi Mehmet Nazım Paşa'nın Yunan ve Bulgar mezalimi ile alakalı raporu.

⁷⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, 2. baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 184; H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talibi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 94; krş. Ahmet Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 43, 44, 63. Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslüman unsurlara yapılan mezalim hakkında geniş bilgi için bakınız: Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab: 1328 Fecâyii*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329 (1913); *Âlâm-ı İslâm: Rumeli Mezâlîmi ve Bulgar Vahşetleri*, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti Tertibatından, No. 2, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1329 (1913); Doktor Cemil, *İntikam: Evlâd ve Ahfada Yadigâr, Kader Matbaası*, Dersaadet 1330 (1913); Henri Nive, *Balkan Ehl-i*

II. I. Pomakların Zorla Hıristiyanlaştırılması Süreci

Balkan Savaşları'nda Bulgarların kendilerinden zorla koparılmış bir parça olarak telakki ettikleri Pomaklarla yüzleşmesi çok sancılı oldu. Bulgaristan çok kısa bir sürede Rodoplar, Doğu Makedonya, Batı Trakya ve Gelibolu hariç Edirne-Çatalca hattını işgal etmişti. Ancak, buralarda nüfus çoğunluğu Müslümanlar lehineydi. Mesela, Edirne Vilayeti'ne bağlı Cısr-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Sultanyeri, Ahi Çelebi, Eğri Dere, Darıdere, Rupçoz kazalarında 1892-1893'te Müslüman nüfus oranı %85, Bulgar nüfus ise %12 idi. Cısr-i Mustafa Paşa hariç Rodop bölgesinde ise bu oran %93 idi.⁷⁶ Keza, Balkan Savaşları öncesinde Kırcaali, Eğridere, Koşukavak, Darıdere, Mestanlı, Ortaköy, Dövlén, Paşmaklı ve Nevrekop taraflarında nüfusun yaklaşık %90'ı Türk ve Müslümanlardan oluşuyordu.⁷⁷ İkinci Balkan Savaşı sonunda Bulgaristan'ın elinde kalan bölgelerin (Doğu Makedonya, Batı Trakya ve Rodoplar) 1911 yılı itibarıyla toplam nüfusu ise 581.652 idi ve bunun 327.255'i Müslüman, 204.701'i Bulgar, 29.255'i Rum, 920'si Musevi ve 19.044'ü diğer halklardan oluşuyordu.⁷⁸

Vasil Kınçov'a göre 1900 yılında Selanik Vilayeti'nde 97.620, Kosova Vilayeti'nde 13.114, Manastır Vilayeti'nde ise 36.069 olmak üzere Makedonya'da 146.803 "Müslüman Bulgar" yaşıyordu.⁷⁹ Stoyu Şişkov'a göre ise Balkan Savaşı arifesinde Osmanlı topraklarında Edirne Vilayeti'nde 207 köyde 131.455; Selanik Vilayeti'nde 190 köyde 98.297; Manastır Vilayeti'nde 93 köyde 36.669; Kosova Vilayeti'nde 23 köyde 13.114 kişi olmak üzere toplam 513 köyde 279.535 "Müslüman Bulgar" yaşıyordu. Ayrıca, Bulgaristan sınırlarında 1910 yılı itibarıyla mevcut 21.143 "Müslüman Bulgar" ile birlikte toplam sayıları 300.678'di.⁸⁰ Balkan Savaşları sırasında Bulgarların işgal ettiği bölgelerden Trakya'da Lüleburgaz, Doğu Makedonya'da ise Serez askerî valiliği kuruldu. Bulgar istatistiklerine göre Trakya askerî valiliği dâhilindeki Gümülcine (34 köy-10.625 kişi), Ahi Çelebi (32 köy-35.000 kişi), Dövlén (30 köy-26.810 kişi), Darıdere (26 köy-16.990 kişi), Eğridere (24 köy-20.000 kişi), Koşukavak (13 köy-3.757 kişi), Uzunköprü (11 köy-1.200 kişi), Sofulu (7 köy-3.570 kişi), Hayrabolu (7 köy-3.205 kişi), İskeçe (6 köy-4500 kişi) ve Babaeski (5 köy-3.385 kişi) kazalarında 195 köyde toplam 129.042 "Müslüman Bulgar" yaşıyordu. Serez askerî valiliği idaresinde ise Nevrekop (74 köy-26.962 kişi); Drama (31

Salib seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felaketi, Mütercimi Ragıp Rıfki, Şems Matbaası, İstanbul 1329-1331 (1913); İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla...*, s. 17-179; Aynı yazar, *Pomak Türkleri...*, s. 44-54; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 5-60 Ahmet Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 31-63; H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 63-84.

⁷⁶ Machiel Kiel, *a.g.e.*, s. 17.

⁷⁷ Bilâl N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 17.

⁷⁸ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 186; Ulf Brunnbauer, "The Perception of Muslims...", s. 44.

⁷⁹ Vasil Kınçov, *a.g.e.*, s. 281-283.

⁸⁰ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 6.

köy-11.179 kişi); Razlık (7 köy-8.870 kişi); Cuma-i Bâlâ (6 köy-3.900 kişi); Kavala (6 köy-2.710 kişi); Petriç (3 köy-865 kişi); Menlik (3 köy-700 kişi) ve Doyran (2 köy-1.270 kişi) kazalarında 132 köyde toplam 56.456 “Müslüman Bulgar” mevcuttu.⁸¹ Dolayısıyla Bulgar işgalindeki bölgelerde 327 köyde göç edenler hariç 185.498 Pomak nüfus vardı.

Mevcut nüfus yapısı ile Bulgaristan’ın bu bölgeleri elinde tutabilmesi güçtü. Pomaklar, Osmanlı millet anlayışına bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Üstelik onların Bulgarlara bakışı 1876 Nisan Ayaklanması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Şarkî Rumeli tecrübesi ile daha önce test edilmişti. Bulgar devlet adamları, Bulgar ordusunun Rodoplar’ı aşarak Ege kıyılarına inmesi durumunda arkasında kalacak Pomakların tavırlarından endişe ediyordu. Bu yüzden Başbakan İvan Geşov’un idaresindeki Bulgaristan hükümeti, bu kez farklı bir metot izleyerek onları cebren Hıristiyanlaştırma yolunu seçti. Ancak, bu sadece kazandığı toprakları elinde tutabilmek için stratejik amaçlarla anlık olarak üretilmiş bir proje değildi. Bulgaristan’ın demografi, folklor ve tarih araştırmaları ve Pomakların Osmanlı döneminde zorla İslamlaştırılmış Bulgarlar olduğu savından hareketle sınırları dışında kalan ve yayılmacılık hesapları yaptığı Pomak nüfusun yoğun olduğu bölgelerin kendisine ait olması gerektiği iddialarını meşrulaştırmaya çalıştığı malumdu. Fakat Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılması meselesi, müstakbel Büyük Bulgaristan’da ulusal konsolidasyonun sağlanması amacıyla girişilmiş tarihî-ideolojik kökleri olan ve Bulgar ulusunu etnik açıdan Bulgar ve dinî bakımdan Ortodoks olmak şeklinde algılayan bir ulusçuluk anlayışından ilham alan çok daha geniş kapsamlı bir siyasî projenin tezahürüdür. Dolayısıyla Pomaklara tek başına Bulgar olduklarını kabul ettirmek yetmiyordu, aynı zamanda onların Ortodoks Hıristiyan inancına bağlanmaları ve Osmanlı geçmişinin izlerinden arınmaları gerekiyordu. Nitekim Bulgaristan’ın yalnızca Balkan Savaşları sırasında ele geçirdiği bölgelerde yaşayan Pomakları değil, Şarkî Rumeli’nin ilhakından beri kendi vatandaşı olan Filibe sancağındaki Pomakları da zorla Hıristiyanlaştırma yoluna gitmesi bunu teyit etmektedir.

Pomakların tanassur edilmesi fikri, daha muharebeler başlamadan önce Eylül ayı sonlarında gündeme gelmişti. Kaldı ki, bu düşünce 1890’lardan itibaren kilise ve bazı aydın çevreleri tarafından dile getiriliyordu. Öte yandan, 10/23 Ekim’de, Tatarpazarcık’tan bazı ileri gelenlerle birlikte öğretmen Todor İv. Mumciev, Filibe metropoliti Maksim’e bir mektup göndererek Hıristiyanlığa geri dönmek suretiyle Müslüman Bulgarların Bulgar milleti ile entegrasyonları için uygun zamanın geldiğini belirtiyorlardı.⁸² Ardından yine Todor İv. Mumciev

⁸¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 6.

⁸² Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 93, s. 162, 163; Svetlozar Eldirov, “Bilgarskata Pravoslavna Tsirkva i Bilgarite-Müsülmani, 1878-1944”, Rossitsa Gradeva (Sist.), *İstoriya na Müsülmanskata Kultura po Bilgarskite Zemi: İzsledvaniya*, IMIR, Sofiya 2001, s. 611.

ve Tatarpazarcık eşrafından aralarında öğretmen, avukat, tüccar, mühendis, gönüllü vs. kişilerin bulunduğu 22 kişi, 1/14 Aralık 1912'de Başbakan İvan Geşov, Sinod Meclisi ve Dâhiliye Nazırı Al. Lüdskanov'a bir mektup göndererek Pomakların tanassur edilmesini istediler. Mektuptaki ifadeler Hıristiyanlaştırma faaliyetinin arka planını göstermesi bakımından önemlidir:

“Ordumuz Rila Balkanı'nın öte yakasına ve Rodoplar'a özgürlük getirdi... Müstakbel Büyük Bulgaristan'da pek çok yabancı halk ve inançlara mensup nüfus olacak. Ancak, farklı dinler, farklı ve yabancı ideallerin taşıyıcısı oldukları için bu durum ulusal birlik açısından bir tehdit oluşturacaktır... İnsanlık için Hıristiyanlıktan daha yüce ve aydınlık bir ideal olamaz. Bulgaristan Balkan Savaşı'na toprak kazanmak niyetiyle değil, ehl-i salib adına, özgürlük getirmek amacıyla girdiği için müstakbel ideallerimizden biri bütün Bulgaristan vatandaşları arasında Hıristiyanlığı hâkim kılmaktır. Münevver ve kültürlü bir toplum istiyorsak onlar arasında Hıristiyanlığı yaymalıyız... Bulgarlar beş asırlık esaret döneminde kimi Rum, kimi Romen, kimi Türk olmak hasebiyle milyonlarca ırkdaşını kaybetti. Türkleşenler babalarının dinlerini de kaybettiler. Şimdi artık kilise müminlerini aramalıdır. Bu amaçla bütün dikkatimizi kurtarılmış topraklardaki Pomaklara çevirmeliyiz. Pomaklar saf bir Bulgarca ile konuştukları, şarkı söyledikleri halde yabancı bir dille ibadet etmektedirler. Konuşmaları, folkloru emsalsiz bir hazine olan Pomakların Bulgarların safına çekilmesi elzemdir. Onları bugüne dek olduğu gibi hocaların etkisinde bırakmak cehalet ve fanatizme terk etmek demektir... Onların zihinlerini aydınlatacak, kalplerini yumuşatacak olan yegâne şey Hıristiyanlıktır. Sadece Hıristiyanlığı kabul ederek ve bize temessül ederek bu halk kendi toprakları ile bütünleşebilir. Kilise, hükümet ve halkın yardımıyla yakın gelecekte Pomaklar Ortodoksluğun ve anavatanın saygın bir üyesi olacaklardır. Halk sizi destekleyecektir ve tarih isminizi unutmayacaktır!...”⁸³

Tanassur meselesi, Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin de gündemindeydi ve St. Kostov başkanlığındaki Sinod Meclisi, Kasım ayı sonlarında Müslüman Bulgarların kitlesel olarak atalarının dinine dönmeleri için Hıristiyanlaştırılmaları fikrini benimsedi.⁸⁴ Bulgar ordularının muharebelerde kısa sürede elde ettiği zaferler, Stoyu Şişkov'un da belirttiği üzere “insanlık, Hıristiyanlık ve Ortodoksluk için” siyasî ve psikolojik açıdan uygun zamanın geldiği hissi uyandırmıştı.⁸⁵ Böylece, Sinod Meclisi Başkanı St. Kostov riyasetinde Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin önderliğinde, Çar Ferdinand ve Başbakan İvan Geşov'un onayı ve Makedonya Dâhili İhtilal Teşkilatı (VMRO)'na bağlı çetecilerin

⁸³ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 3, s. 14, 15; Ayrıca bakınız: Plamena Stoyanova, “Pokristvaneto na Bulgarite Müsülmani”, *Anamneza*, God. I, Kn. 3, 2006, s. 131.

⁸⁴ Svetlozar Eldirov, a.g.m., s. 611, 612.

⁸⁵ Plamena Stoyanova, a.g.m., s. 128.

eşliğinde “Müslüman Bulgarların” Hıristiyanlaştırılmasına başlandı.⁸⁶ Harekete Makedonya Yüksek Komitesi (VMOK)’ne bağlı çeteciler de katıldı. Tanassur faaliyeti, askeri sansür ve hükümetin olayı dünyaya duyurmak istememesi sebebiyle basından ve kamuoyundan gizlendi. Tsrkoven Vestnik (Kilise Gazetesi) ve hükümetin yayın organı, yarı resmi “Mir” gazetesi hadisenin başlangıcında olayın meşruiyetine dair bazı argümanlar ileri sürdüler. Buna karşılık muhalif Bulgar basını dahi 1913 yılı sonuna kadar bu konuda yayın yapmaktan imtina etti.⁸⁷

İşgal edilen topraklarda Bulgar idaresinin kurulmasından hemen sonra ilk toplu tanassur vakaları işitilmeye başlandı. Bu faaliyet ilk etapta ordu papazları, Bulgar Eksarhlığı’na bağlı mahallî ruhban ve VMRO çetecilerinin işbirliğinde yürütülüyordu.⁸⁸ Pomakların tanassuru için Bulgar Ortodoks Kilisesi tarafından 1912 Aralık ayı sonunda hususi bir teşkilat kuruldu. Sinod Meclisi, Bulgaristan’ın dört bir tarafından çok sayıda din adamı ve öğretmenin dâhil olduğu özel ruhban heyetleri teşkil etti. Bu heyetler Rodoplar’a, Batı Trakya’ya (Gümülcine, İskeçe) ve Doğu Makedonya’ya (Nevrekop, Serez, Drama) gönderildiler. Ruhban heyetlerine “Nev-Hıristiyanların Hz. İsa’nın öğretisinin nuruyla aydınlatılması; Ortodoks mezhebini kabul ve tasdik etmelerinin sağlanması; ibadet ve eğitimleri için kilise ve okullar açılması, Ortodoks inancını kabul etmeye gönüllü olanların vaftiz edilmesi” gibi vazifeler tevdi edildi. Ayrıca, Filibe metropoliti Maksim, 1885’ten beri Bulgaristan sınırlarında olan yerler dâhil bütün Rodoplar’ı, “Batı Trakya’da kurtarılan bölgeleri” ve Doğu Makedonya’nın bir kısmını Hıristiyanlaştırmakla görevlendirildi.⁸⁹

Diğer taraftan, muharebeler esnasında Rodoplar, Batı Trakya ve Doğu Makedonya’da yüzlerce Türk ve Müslüman köyü yakılmıştı. Pomak köylerinin büyük bölümü Bulgar ordusu ve çeteler tarafından yakılmış, tahrip edilmiş ve yağmalanmıştı. Mesela, Dövlen’de 33 köy (3970 hane), Razlık tarafında Babek (Babyak) Kulübeleri ve Ahi Çelebi’de 7 köy (1100 hane) yakılmış ve yağmalanmıştı. Binlerce Pomak, yaklaşan Bulgar ordusu ve çetelerin önünden kaçarak göç etmişti. Pek çoğu aç, evsiz, sefil ve çıplaktı. Ayrıca, yoğun kış şartlarının yanı sıra kolera ve tifüs gibi salgın hastalıklar kol geziyordu.⁹⁰

Tanassur faaliyetine istila edilen bölgelerde daha 1912 Aralık ayı başlarında, Çepino bölgesi de dâhil olmak üzere Filibe’nin güneyindeki bölgelerde ise 1913

⁸⁶ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 7; Plamena Stoyanova, *a.g.m.*, s. 128.

⁸⁷ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 9; Plamena Stoyanova, *a.g.m.*, s. 128, 130, 139.

⁸⁸ Svetlozar Eldirov, *a.g.m.*, s. 614.

⁸⁹ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 7, belge no. 22, s. 35-40; Hristo Hristov, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁰ Veličko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 6, 7, belge no. 13, s. 25; Svetlozar Eldirov, *a.g.m.*, s. 617.

Ocak ayında başlandı. Hıristiyanlaştırma faaliyeti 1913 Mart sonuna kadar çok hızlı bir şekilde yürütüldü ve 1913 yaz aylarına kadar Bulgaristan'ın işgal ettiği bölgelerde Rodoplar, Batı Trakya ve Makedonya'da yüzlerce köy, mahalle, kulübe/mezrada yaşayan Pomakların firar ve göç edenler dışında neredeyse tamamı tanassur edildi. Doktor Cemil, tanassur edilen Müslümanların sayısının önce 111.840 olduğunu belirtmiş ise de daha sonra bunu 150.000 Pomak'ın cebren ve kahren Hıristiyan yapıldığı şeklinde tadil etmiştir.⁹¹ Rumeli Muhâcirin-i İslâmiye Cemiyeti İdaresi tarafından neşredilen *Zavallı Pomaklar!* adlı risalede ise bir takım zulüm ve işkencelerle cebren Hıristiyanlaştırılan Pomakların sayısının 150.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁹² Bulgar kaynaklarında daha 1913 Şubat sonu itibarıyla 20.000'i eski Bulgaristan'da olmak üzere ele geçirilen bölgelerdeki "Müslüman Bulgarların" büyük bölümünün tanassur ederek Ortodoksluğu benimsediği ve böylece 150.000 kişinin Bulgar Ortodoks Kilisesi'ne geçerek Bulgarlığı kucakladığı belirtilmektedir.⁹³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov'a göre 1913 yılı yaz aylarına kadar 200.000 dolayında "Müslüman Bulgar" tanassur edilmiştir.⁹⁴ Ruhban heyetleri ve çeteler tarafından Nevrekop'ta 3, Menlik'te 3, Dövlên'de 3, Avrethisar 8 ve Gümülcine ve Ahi Çelebi'de bazı Türk köyleri de zorla Hıristiyanlaştırılmıştır.⁹⁵

Böylece, İkinci Balkan Savaşı'na kadar Filibe Sancağı dâhilinde Peştere kazasına bağlı Çepine (Çepino) havzası köyleri, İstanimaka, Rupçoz, Nevrekop, Cuma-i Bâlâ, Razlık, Menlik, Babyak, Ahi Çelebi (Paşmaklı/Smolyan) Gümülcine, Ustrumca, ve Aydos, Darıdere, Koşukavak, Drama, İskeçe, Doyran, Petriç vs. yerlerde firar ve göç edenler dışında hemen bütün Pomaklar zorla Hıristiyanlaştırılmıştır.⁹⁶ Tanassura direnenlerin darp edilmesi, zulüm ve işkenceye maruz bırakılması, hatta ahalinin gözünü korkutmak için -2 Mart 1913'te Çepine'nin Dal ve Alemdar kulübelerinde

⁹¹ Doktor Cemil, *a.g.e.*, s. 95, 170.

⁹² *Zavallı Pomaklar!*, s. 8; Ahmet Akgün, *a.g.m.*, s. 14; Faris Şaşan, *a.g.m.*, s. 37; Doktor Cemil, *a.g.e.*, s. 170.

⁹³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 93, s. 162.

⁹⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 7, 8.

⁹⁵ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 22, s. 37; belge no. 67, s. 114, 115; belge no. 113, s. 208, 209; belge no. 130, s. 243-248.

⁹⁶ BOA, BEO, No. 4177/313236, 22 Cemaziyelahir 1331/16 Mayıs 1329 (29 Mayıs 1913); BOA, BEO, No. 4198/314822, 18 Şaban 1331/9 Temmuz 1329 (22 Temmuz 1913); BOA, BEO, No. 4229/317140, 06 Zilhicce 1331/24 Teşrinievvel 1329 (6 Kasım 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat; BOA, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.), No. 4/2, 09 Zilhicce 1331/9 Kasım 1913; BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb.), No. 1/57, lef 1, 2. 30 Teşrinisani 1329 (13 Aralık 1913); *Zavallı Pomaklar!*, s. 8; Ahmet Akgün, *a.g.m.*, s. 13; Faris Şaşan, *a.g.m.*, s. 37; Hristo Hristov, *a.g.e.*, s. 75; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 52, 53.

olduğu üzere⁹⁷- içlerinden bazılarının katledilmesi gibi uygulamalar yaygındı. Nevrekop'a bağlı Vilkosel'de 95 ve Ablanitsa'da ise 73 dolayında Pomak, 1913 Şubat ayı sonlarında tanassura direndikleri için çeteciler tarafından katledildi.⁹⁸ Balkan Harbi öncesinde Bulgaristan topraklarında yaşayan Pomakların tanassurunu papazlara terfik edilen Bulgar eşraf, idareci, asker, gönüllü ve köylüler yürütürken, istila edilen topraklarda Hıristiyanlaştırma işini daha çok ruhban heyetleri ile Bulgar çetecileri üstlenmiştir.

İstila edilen mahallerde Nevrekop-Gümülcine hattında Makedonya Dâhili İhtilal Teşkilatı'na bağlı çeteciler, mesela Hristo Çernopectev, Tane Nikolov, İvan Botuşanov, Gotse Mejdureçki vd., ruhban heyetleri ile birlikte tanassur faaliyetinde aktif rol aldılar.⁹⁹ Drama kaymakamı Dobrev, Başbakan İvan Geşov'a çektiği telgrafta Hristo Çernopectev'in 25 Kasım/8 Aralık 1912'de 15 kişilik çetesiyle Pomak köylerini tanassur ettirmek için Drama'dan ayrılarak Nevrekop'a doğru gittiğini bildiriyordu. Çernopectev çetesi, 1/14 Aralık'a kadar bölgede 12 Müslüman köyünü Hıristiyanlığa geçirdi.¹⁰⁰ Tane Nikolov ise 22 kişilik çetesiyle Gümülcine bölgesindeki ruhban heyeti ile birlikte Pomak köylerinin Hıristiyanlaştırılmasında aktif rol aldı ve "*fanatik Müslüman Pomakların atalarının dinine ve irkına rücû ettirilmesindeki üstün gayretleri*" ve asayişin sağlanmasındaki katkısı sebebiyle Bulgar Ortodoks Kilisesi, Sinod Meclisi tarafından 24 Ekim/6 Kasım 1913'de kendisine 20.000 leva ödül verilmesi kararlaştırıldı.¹⁰¹ Osmanlı kaynaklarında Dyado Donço (Donço Zlatof), Tane Nikolov ve Çernopectev çeteleri başta olmak üzere Mihalof ve Karamfilov çetelerinin de Gümülcine, Serez, Doyran, Nevrekop havalisinde Pomakların tanassurunda aktif rol aldıkları ve direnenleri katlettikleri belirtilmektedir.¹⁰² Ahmed Cevad'a göre, muharebeler esnasında Bulgar ordusunun hizmetinde 12.000 komitacı mevcuttu.¹⁰³ Diğer taraftan, İkinci Balkan Harbi'nin başlamasını müteakip Gümülcine ve Kırcaali taraflarından Bulgar hükümetinin geçici olarak çekilmesi üzerine bölgeye tamamen Bulgar çeteleri hâkim olmuştur. Bulgar çeteleri, Müslüman ahaliyi tanassura zorladığı gibi, kiliseye çevrilen camilerde yapılan Pazar ayinlerine katılmadıkları takdirde her defa için 15 lira ceza kesiyorlar ve hatta bu hususta ısrar edenleri gizlice idam ediyorlardı. Ayrıca, vaftiz sırasında verilen Hıristiyan isimleri

⁹⁷ *Zavallı Pomaklar!*, s. 20,21; Ahmet Akgün, a.g.m., s. 20,21; Faris Şaşan, a.g.m., s. 41, 42.

⁹⁸ Fatme M. Myuhtar-May, *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria*, Arkansas State University, ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2011, p. 48-54.

⁹⁹ Svetlozar Eldirov, a.g.m., s. 623.

¹⁰⁰ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 2, s. 14; Svetlozar Eldirov, a.g.m., s. 612.

¹⁰¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 216, s. 421, 422.

¹⁰² *Âlâm-ı İslâm*, s. 18, 34, 40; Ahmed Cevad, a.g.e., s. 93, 123, 133.

¹⁰³ Ahmed Cevad, a.g.e., s. 67.

yerine eski isimlerini söyleyen Müslümanlara da aynı şekilde para cezası uyguluyorlardı.¹⁰⁴

Savaşın önce Bulgaristan tarafında kalan ve Rodoplar'ın kuzey kesimlerindeki bölgelerde yürütülen Hıristiyanlaştırma faaliyetinin baş aktörü ise Filibe metropoliti Maksim'di. Onun Sinod Meclisi, metropolit-ruhban vekili, papazlar ve Stoyu Şişkov'la yaptığı yazışmalarda Pomakların zorla İslamlaştırıldıkları vurgusunun öne çıkarıldığı görülmektedir. Mesela, 11/24 Ocak 1913'de İstanimaka metropolit vekiline gönderdiği mektupta İstanimaka'nın bu hareketin dışında kalmaması gerektiğini ve Pomaklara Türkler tarafından kendilerinden zorla koparılmış kardeşleri oldukları ve vatanlarıyla bütünleşmeleri için gerçek anlamda Bulgar olmaları gerektiği telkininde bulunmasını tavsiye ediyordu.¹⁰⁵ 6/19 Nisan 1913'de Rodoplar'da tanassur eden köylere atanan öğretmenlere gönderdiği genelgede ise "... Vahşi Asya rejiminin ağır boyunduruğu altında baskı ve zulümlere maruz kalan, iki-üç asır önce kılıç zoruyla İslamlaştırılan ve kapkara ve cehalet yüklü bir din dayatılan, sistematik olarak Hıristiyan kültürü yok edilen ve Slav ruhları Müslüman fanatizmiyle uyuşturulan, Kuran nefretiyle aramızda uçurum açılan Hıristiyan kardeşlerimizi karanlıktan kurtarma, ruhlarını Hıristiyanlığın ve İsa'nın nuruyla aydınlatma görevi sizleri beklemektedir" diyordu. Ayrıca, cami ve mescitlerden okul olarak yararlanmalarını, Pomaklara okuma-yazma, Hıristiyan ahlakı ve tarih öğretimine dikkat etmelerini ve kiliseye devamlarını sağlamalarını tavsiye ediyordu.¹⁰⁶ Çepino bölgesinin tanassurunda aktif rol alan papaz Kostantin Koev ise 3/16 Ocak 1913'de Kostandovo köylülerine Çepino havalisinin Sinan Paşa birlikleri tarafından *zorla Türkleştirildiğini* anlatıyordu.¹⁰⁷ Arhimandrit Makariya ise 11/24 Şubat 1913 tarihli raporunda Pomakların zorla Hıristiyanlaştırıldıklarına dair şikâyetlerini tekzip ederek, bilakis İslamın Türk katliamları sonucu kabul ettirildiğine ikna olduklarından tanassur tekliflerine direnmediklerini belirtiyordu.¹⁰⁸ Bulgar gönüllüler tarafından kurulan komiteler de Pomak köylülerine gittikleri zaman aynı şekilde *cebren Türkleştirme* vurgusu yapıyorlardı. Bunun yanı sıra Pomaklara zorla götürüldükleri ayinlerde bile papazlar tarafından *cebren Türkleştirildikleri* telkin ediliyordu.¹⁰⁹ Hıristiyanlığı kabul eden Pomaklara yardım edilmesi ile ilgili 19 Şubat/4 Mart 1913 tarihli bir belgede ise eski ve yeni Bulgaristan'da 150.000

¹⁰⁴ BOA, BEO, No. 4203/315151, 28 Şaban 1331/20 Temmuz 1329 (2 Ağustos 1913). Başkumandan Vekili Ahmed İzzet Paşa'dan Sadâret'e gönderilen tahrirat; İlker Alp, "Tarihte Türkler'in Bulgarlaştırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Ağustos 1985, s. 106; Aynı yazar, *Belge ve Fotoğraflarla...*, s. 27; Aynı yazar, *Pomak Türkleri...*, s. 47; H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰⁵ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 19, s. 32.

¹⁰⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 135, s. 258-260.

¹⁰⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 12, s. 24.

¹⁰⁸ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 80, s. 139.

¹⁰⁹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 136, s. 261, 262.

dolayında Müslüman Bulgar'ın yeniden gönüllü olarak Ortodoksluğa ve Bulgarlığa geçtiği belirtildikten sonra bu olayın arka planı şöyle aktarıyordu:

“250 sene önce Sultan IV. Mehmed zamanında şartların zorlamasıyla ve Türk yatağanının tehdidi altında Çepino havzasındaki köyler, Kostandovo, Dorkovo, Rakitovo, Korova, Banya ve Lijene Bulgarları Türkleştirildi. Bugünkü şartların sevkiyle Bulgaristan, Balkan yarımadasında Türk idaresinin yerine geçtiği zaman, aynı kan ve candan olduğumuz ırkdaşlarımız atalarının dinine geri döndüler. Bir farkla, bu kez yatağanın rolünü ruhbanımızın ve tanassur heyetlerinin ikna edici konuşmaları üstlendi... Artık inanç vasıtasıyla da onların Bulgarlığını temin ettiğimizi açık yüreklilikle söyleyebiliriz.”¹¹⁰

Bu örnekler ulusal uyanış döneminde üretilen *mahallî kaynakların* ve yaratılan algının radikal unsurların ve Bulgar kanaat önderlerinin zihinlerine ne denli derin kök saldığını göstermektedir.

Öte yandan, Bulgar ahali de tanassur faaliyetinde ruhbanaya yardım etmeye teşvik edildiği gibi, bizzat kendi inisiyatifleriyle gönüllü olarak civar Pomak köylerini Hıristiyanlaştırma vazifesini üstleniyorlardı. Tatarpazarcık'ta öğretmen Todor İv. Mumciev başkanlığında aralarında çeşitli parti temsilcileri, öğretmen, avukat, tüccar, mühendis, gönüllü vs. ileri gelenlerin katılımıyla Pomaklara Hıristiyanlık telkininde bulunmak, Hıristiyan ahlakı aşımak ve yeni statüye alışmalarına yardım etmek amacı ile bir komite kuruldu. Komite ilk toplantısını 16/29 Aralık 1912'de yaptı ve ayrıca, Sinod Meclisi ve Filibe metropoliti Maksim'e başvurarak Pomakları yakinen tanıyan yerel aydınların da katılımıyla propaganda komiteleri kurulmasını talep etti. Tatarpazarcık Komitesi, Çepino bölgesinin tanassurunu da bizzat üstlendi.¹¹¹ Keza savaşın başlamasından kısa bir süre sonra İstanimaka'da da Pomak köylerini Hıristiyanlaştırmak için metropolit vekili öncülüğünde bir komite kuruldu.¹¹² Bulgar ileri gelenleri ve köylüleri bunu dinî-millî bir dava olarak telakki ediyorlardı. Bu tür hareketler Filibe metropoliti Maksim Efendi, Sinod Meclisi ve hükümet tarafından da destekleniyordu.

Pomakların (zorla) tanassuru meselesinde Osmanlı belgeleri ile Georgiev-Trifonov'un yayınladığı belgelerde birbirinden tamamen farklı bir hikâye aktarılmaktadır. Georgiev-Trifonov'un yayınladığı belgelerde genel itibarıyla bazı münferit örnekler dışında zorlamadan bahis yoktur. Sivil ve dini makamların yazışmaları bütün olarak değerlendirildiğinde aşırı temkin ve

¹¹⁰ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 93, s. 162.

¹¹¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 3, s. 14-16; belge no. 93, s. 157-159, 164, 165.

¹¹² Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 112, s. 200-202.

sürecin gönüllü olarak, kolay ve sorunsuz şekilde cereyan ettiği havası şüphe çekicidir ve neredeyse hiç direniş olmadan Pomakların Hıristiyanlığa geçmek için hazır bekledikleri gibi bir algı ortaya çıkmaktadır.¹¹³ Ancak, tanassur süreci baskı ve zulümle başlamış ve öylece yürütülmüştür.¹¹⁴ Nitekim olayın mahiyeti, iki tarafın tanıklıklarını karşılaştırınca ve meselenin sonuna bakıldığında kendiliğinden anlaşılmaktadır. Aşağıda, Çepino ve İstanımaka taraflarındaki Hıristiyanlaştırma sürecini Osmanlı ve Bulgar kaynaklarına dayalı olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Çepino bölgesindeki tanassur faaliyeti, Tatarpazarcık Komitesi, papazlar ve köylüler tarafından yürütüldü. Komite, 29 Aralık/11 Ocak'ta Pomak köylerinden Lijene'ye temsilciler çağırıldı ve onları Hıristiyanlığa davet etti. Lijene'de yapılan toplantıda papaz Konstantin Koev tarafından yapılan açılış konuşmasından sonra, Todor İv. Mumciev, Pomak temsilcilerine Bulgaristan'ın artık çok büyüdüğünü, hudutlarında geçmişte oldukları ve bundan sonra da olacakları üzere Kuran'a bağlı yarı vahşi Türkler gibi ırkların mevcudiyetinin uygun olmadığını, Kuran'ın ilerlemelerine engel olduğunu, dedelerinin zorla *Türkleştirildiğini* tarihî kaynakların ortaya koyduğunu... 300.000 dolayında Pomak'ın saf Bulgarca ile tekellüm ettiği, folklorlarının aynı olduğu vs. hususları belirttikten sonra Pomakları Hıristiyanlığa davet etti.¹¹⁵ Ardından bu bölgedeki Hıristiyanlaştırma faaliyetine 1/14 Ocak 1913'de Korova'dan başlandı. Çepino köylerinde tanassur faaliyetinin Metodi Draginov'un doğduğu varsayılan köyden başlaması tesadüf değildir. Yukarıda mahiyetini açıkladığımız Stefan Zahariev'in eserinin Tatarpazarcık eşrafına rehber olduğu kesindir.

Tatarpazarcık Komitesi'nin, 5/18 Şubat tarihli raporuna göre Çepino bölgesinde Korova, Banya, Rakitovo, Kostandovo, Lijene, Dorkovo, Florovo'nun Hıristiyanlığa geçişi şu şekilde cereyan etmiştir:

“Pazarcık komitesi 1/14 Ocak 1913 günü Korova'ya gitti. Kamenitsa ve Lijene halkı, kadın-erkek vaftiz babası olmak için topluca buraya gelmişlerdi. Öğleden sonra herkes vaftiz babası ve annesini seçti. Ardından herkes köyün yakınındaki nehrin kenarındaki meydana toplandı. Takdis ve şükran ayini papaz Koev

¹¹³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov'un yayınladıkları belgelerin büyük bölümü Sinod Meclisi ve ruhban raporlarına dayalıdır. Svetlozar Eldirov da Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov'u belge seçimi konusunda tenkit etmektedir (Svetlozar Eldirov, a.g.m., s. 606, 607, 615-621.).

¹¹⁴ Svetlozar Eldirov, a.g.m., s. 615; *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C.1914, p. 155, 156. Raporda vaftiz esnasında bazı yerlerde Pomakların İslamı terk etmelerinin bir nişanesi olarak bir parça domuz sucuğu yemeye zorlandıkları aktarılmaktadır. (aynı yer).

¹¹⁵ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 93, s. 165, 166.

tarafından yapıldı. Bu ayine bütün Korova'lılar (1300 kişi) katıldı. Bazı kadın ve çocuklar bizi kesecekler diye korkularından ağlıyorlardı... Çocuklara para, ayakkabı, bilezik vs. hediyeler ve şeker dağıtıldı. Erkek ve çocuklara şapka, kadınlara ise şal dağıtıldı. Papaz Koev, Hıristiyanlığı anlattı; Todor İv. Mumciev, Hıristiyan olmakla elde edecekleri kazanımlardan bahsetti. Uşev ise nasıl zorla Türkleştirildiklerini açıkladı. Ardından erkekler sarıklarını Bulgar kalpağıyla değiştirmeye, kadınlar yaşmaklarını çıkarmaya davet edildi. Böylece, sarıklar şapkayla, yaşmaklar şal ile tebdil edildi. Artık erkekler Bulgar köylülerden ayırt edilemiyorlardı, feraceli kadınlar ise yarı Bulgar-yarı Türk kadını gibi görünüyorlardı. Vaftiz ayini, haçı öpme, papazın elini öpme ve su serpilmesiyle bitti. Ayinden sonra herkes birbiriyle kucaklaştı ve birbirlerini tebrik ettiler. Herkes evlerine dağıldı. Ertesi gün, on beş-yirmi kişilik gruplar ev ev dolaşarak kimin hangi ismi seçtiğini kayıtlara geçirdi. Türk isimlerinin yerine Bulgar adları yazıldı. Kadınlar en çok Mariya adını seçmişlerdi...¹¹⁶

Tatarpazarcık Komitesi'nin, Sinod Meclisi ve bakanlara gönderdiği 19 Şubat/4 Mart 1913 tarihli raporda ise hâdise şöyle gelişmiştir:

"Lijene'ye gittiğimizde Çepino'nun bütün köylerinden gelen Pomak kardeşlerimizin temsilcilerinin bizi beklediğini gördük. Pomak temsilcilerine, gönülden bağlı oldukları Türklerin büyük zulümlerle kendilerini atalarının dininden dönmeye zorladıkları için, bütün ırkdaş ve komşularının arzularını iletme üzere ve Bulgar milletini temsilen geldiğimizi, artık fedakârlık yapma zamanlarının geldiğini ve bunu zorla değil gönüllü yapmalarını istediğimizi, geleceğe güvenle bakabilmek için aynı dili konuştuğumuz gibi, aynı dine inanmamız gerektiğini kendilerine söyledik. Bu toplantıdan sonra Çepino bölgesinde tanassur faaliyetine giriştik. Faaliyetimiz 1/14 Ocak'ta Korova köyünden başladı. Kısa sürede hiçbir baskı ve direnme olmaksızın tanassur faaliyetini başarıyla tamamladık. Çepino havzasında 20.000 dolayında Pomak Hıristiyanlığa geçti. Eski Bulgaristan'daki Pomakların yeni kurtarılan yerlerdekinden daha kolay tanassur edeceklerini beklemiyorduk. Muhtemelen 1876 ayaklamasında bize yaptıklarından dolayı intikam alınmasından korktukları, İslama sadık olmadıkları ve Hıristiyan geleneklerini muhafaza etmeleri, Türkçe bilmedikleri için göç etmeyi göze alamamaları, aç, sefil ve yardıma muhtaç durumda olmaları ve Hıristiyan oldukları takdirde kendilerine yardım edeceğimizi söylediğimizden dolayı çabucak Hıristiyan oldular. Böylece, Çepino

¹¹⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 93, s. 167.

*havzasındaki bütün köyler, kulübeler ve Nevrekop'a bağlı Yakoruda Pomakları Bulgar anavatanına kazandırıldı...*¹¹⁷

Osmanlı belgelerine göre ise hâdiseler şöyle gelişmiştir: 1913 yılı Ocak ayında Filibe Sancağı dâhilinde Peştere¹¹⁸ kazasına bağlı Pomak İslamlarıyla meskûn Çepine Bana (Banya/Banya Çepinska-Çepino Banya), Ilcena (Lijene), Korova (Draginovo), Dorkova (Dorkovo), Ortaköy, Rakitova (Rakitovo); Filibe kazası dâhilinde Çuryan (Çuren) ve İstanımaka kazasında Yerköprü (Erköprü/Mostovo), Dranova (Dryanovo), Saftışta [Vladikovo (1934)- Studenets (1951)], Gündüz Köy (Gündüzitsa/Zornitsa), Çepelli (Çepelare), Çukur Köy (Zabırdo) ve Bogot (Bogutevo) adlı Müslüman köylerinin her birine civardaki Bulgar köylerinin kmetleri (muhtar), Bulgar köylerinin muhafazasıyla görevli askerler, Bulgar köylüler ve papazlardan oluşan 40-50 kişilik silahlı gruplar sevk edilerek adı geçen köylerdeki Müslümanlar zorla tanassur edilmiştir. Ayrıca, bu köylerdeki büyük-küçük, erkek-kadın-çocuk bütün Pomaklara Bulgar ismi verildiği gibi, camilerin minareleri yıkılarak kiliseye tahvil edilmiş ve her köye bir papaz atanmıştır. Tanassurdan sonra papazların emirlerine uymayanlar, ayin ve yortu günlerinde kiliseye gitmeyenler, din özgürlüğünü muhafaza ile Müslümanlıkta sebat edenler ise öldüresiye darp ediliyor, hapsediliyor, türlü işkencelere maruz kalıyorlar ve hatta öldürülüyorlardı.¹¹⁹

Korova Pomakları adına Babiâli'ye başvuran Ali ve Hasan bin Mustafa ile imam Salih Efendi'nin aktardığı bilgiler hikâyenin Bulgar versiyonunu tekzip etmektedir. Buna göre Bulgarlar 300 haneli ve 1300'den fazla Pomak nüfusun ikamet ettiği Korova köyünde cami minaresini yıkarak haç takmışlar ve camiye de kiliseye çevirmişlerdi. Ayrıca, ahaliyi zorla vaftiz edip, Hıristiyanlaştırdıktan sonra köye resmi surette bir papaz tayin etmişlerdi. Papaza yardım etmek üzere de köye komitacılar yerleştirmişlerdi. Komitacılar, Müslüman ahaliyi cebren kiliseye sevk ederek, Hıristiyan ayin, yortu, vaftiz vs. merasimlerini ifa etmeye zorladıkları gibi, direnenleri katletmek suretiyle de ahalinin direncini kırmaya çalışmışlardı.¹²⁰

¹¹⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 93, s. 157-159.

¹¹⁸ Metinde geçen yer adlarının günümüzdeki isimlerinin tespitinde şu eserlerden yararlandık: Petır Koledarov - Nikolay Miçev, *Promenite v imenata i statuta na selištata v Bilgariya, 1878-1972 g.*, Nauka i İzkustvo, Sofiya 1973; Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

¹¹⁹ BOA, (DH.KMS.), No. 4/2, 09 Zilhicce 1331/9 Kasım 1913. Filibe müftüsü Sadeddin Efendi'nin 20 Teşrinievvel 1329 (2 Kasım 1913) tarihinde Filibe şehbenderi Hüseyin Nazmi Bey'e gönderdiği mektup; Dâhiliye Nezâreti'nden 26 Teşrinievvel 1329 (8 Kasım 1913) tarihinde Mösyö Toşef'e gönderilen ihtarname.

¹²⁰ BOA, BEO, No. 4235/317617, 2 Muharrem 1332/19 Teşrinisâni 1329 (1 Aralık 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

Öte yandan, tüccar Georgi T. Nakov'un Çepino bölgesinin tanassuru ile ilgili Bulgaristan'ın Londra elçisi Mihail Macarov'a gönderdiği 27 Mart/9 Nisan 1913 tarihli mektup tanassur esnasında özellikle Banya köyünde zor kullanıldığını göstermektedir:

“Edirne'nin düşüşü (26 Mart) üzerine tanassur eden ne-Hiristiyanlar boyunlarını büktüler... Tanassur işinde en çok Banya köyünde zorlandık, büyük tehlike atlattık, neyse ki herkes camide idi. Vahşice isyan etmelerine rağmen can kaybı olmadan durumu kontrol altına aldık. Herkesi birer ikişer camiden çıkarıp abalının içinde şapka giydirdik, gönüllü Hiristiyan olmak istediklerine dair dilekçeler imzalattık. Direnenlere abıra götürüp orada imzalattıyorduk. Daha sonra bunları başlarında şapkayla camiye götürdük, ardından hepsi kitleler halinde tanassur etmeye başladılar. Rakitovo'da baskı ve zulüm yapmadan işi hallettik. Kostandovo'da ufak tefek engellerle karşılaştık. Dorkovolular ise rubban heyetini karşılamaya çıktı. Yeni kurtarılan yerlerden birinde direnenlerin katledildiğini duyduk, şimdi hepsi kiliseye gidiyormuş...”¹²¹

Yine Georgi T. Nakov'un Çepino bölgesinin tanassuru ile ilgili başka bir mektubunda olayın gelişimi şu şekilde aktarılmıştır:

“Çepino bölgesinde 1/14-10/23 Ocak tarihleri arasında apostolik şeyler oldu. Banya, Lijene ve Kamenitsa'dan toplanan Bulgarlar 1/14 Ocak'ta Korova'ya gitti. Başlangıçta 7-8 papazın önünden geçtiler. Vaftiz kısa ama etkileyici bir şekilde cereyan etti... Feslerini başlarından asla çıkarmayan Pomaklar feslerini çıkarıp attılar, başlarına yanımızda getirdiğimiz ulusal şapka ve kasketleri geçirdiler... Hanımlar peçelerini çıkarıp, ürkek ve utangaç yüzlerini açtular. Yaşı ilerlemiş bazı ileri gelen Pomaklar ve imamlar donup kaldı. Yüzleri korku ve şaşkınlık doluydu... Korova'da vaftizde sorun çıkmadı. Bir Bulgar bazen 10-15 kişinin vaftiz babası oldu... Rakitovo'da Pomakların çoğunluğu feslerini çıkarıp attılar, öbek yapıp yaktılar. 5/18 Ocak'ta Dorkovolular tanassur heyetini güler yüzle karşılamaya çıktılar. Tanassur sorunsuz geçti. Bütün köylü meydana toplanıp, feslerini, yaşmaklarını attılar, vaftiz babalarını seçtiler. Kostandovo'da da aynısı oldu. Pomak köylerindeki bütün camiler yıkıldı, artık mevcut değil. Kiliseler Pazar günleri dolup taşıyor... Banya'da tanassur 6/19 Ocak'ta yapıldı. Bütün Pomaklar camide toplandılar. Onlarla konuşmak için adam gönderdik. Şüpheli gözlerle rubbana bakıyorlardı. Çağrılanların camiden dışarı çıkması söylendi. Kısa sürede en bağnaz ve asileri dışarı çıkarıldı ve rubban vazifesine başladı. Köy meydanı erkek-kadın Pomaklarla doldu. Ardından papaz ve öğretmenler tarafından vaftizin

¹²¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 125-a, s. 227, 228.

anlamı, Pomakların tarihi ve onları bekleyen gelecek anlatıldı. Daha sonra herkes vaftiz babasını seçti ve vaftiz başladı. Asen, Aleksandr, Boris, Kiril isimlerini aldılar... Tanassur, birkaç fotoğraf çekilmesiyle sona erdi. Fanatik bir Pomak başka bir şeye gerek yok, fotoğraf¹²² utancımızı bütün dünyaya gösterecek! diye bağırды.”¹²³

İstanimaka'ya bağlı köylerde de Hıristiyanlaştırma faaliyeti hususi olarak teşkil edilen komite, ruhban heyeti ve gönüllüler tarafından yerine getirilmiştir. Papaz Hr. P. Marinov'un Filibe metropoliti Maksim'e gönderdiği 18/31 Mart 1913 tarihli raporu İstanimaka'ya bağlı Çepelli (Çepelare), Bogut (Bogutevo), Gündüz Köy (Gündüzitsa) vd. köylerde tanassur faaliyetinin zorla yapıldığını ortaya koymaktadır:

“...Çepelare ileri gelenleri ile birlikte Çepelare, Gündüzitsa ve Bogutevo Pomaklarının Hıristiyanlığa geçmesini sağlamak için bir komite kurduk. Öncelikle tanassur fikrini aşulamaya çalıştık, geçmişleri, nasıl zorla Müslüman yapıldıkları hakkında bilgi verdik, eski dinlerine dönerlerse elde edecekleri faydaları anlattık. Başka yerlerde Pomakların zorla tanassur edildiklerine dair şikâyetle bulduklarını duyduk. Yeni kurtarılan bölgelerde bu kutsal faaliyetin başarıyla yürütüldüğünü işitiyorduk. Güzellikle bu işi halledemeyeceğimizi anladığımız zaman Pomakları karşımıza alıp, tanassur etmek zorunda olduklarını söyledik... Hiç kimse tanassur eden ilk kişi olmak istemiyordu. Darıdere'de tanassurun bittiğini ve civar köylerdeki Pomakların Hıristiyanlığa geçmeye başladığını biliyorduk... 3. Sınır Alayı Komutanına durumu aktarıp on Pomak'ı taşıma işlerinde kullanılacakları gerekçesiyle yanına gönderdik... Onların artık Hıristiyan olduklarını köylülere söyledik. Komutan yenilerinin gönderilmesini istedi. Darıdere'ye gitmek istemeyip yolda Hıristiyan oldular. Çepelare'de tanassur böylece başladı... Tanassur hep güçlükle ilerliyor, onlara devamlı telkinde bulunmamız gerekiyordu. Çoğunlukla mahalli görevlilerle kiliseye götürüyorduk. Sadece gençler ve kadınlar istekliydiler, yaşlıları ise zorla vaftiz ettik. Fırsat buldukça tanassura hazırlamak için Bogutevo ve Gündüzitsa'ya gidiyorum. Çepelare'de şu ana kadar 662 kişiyi vaftiz ettim... Başka yerlerde olan 50-60 kişi kaldı... Gündüzitsa Pomakları çok fanatik... Camiyi kiliseye çevirdik... Gündüzitsa'da birkaç yaşlı, hasta ve nakliye için gönderilenler hariç herkesi tanassur ettik... Ancak, büyük çoğunluğu yeni isimlerini hatırlamadığı için kâtipler evleri dolaşıp papazlar tarafından verilen isimleri hatırlatıyor... Ayinlerde kilise nev-Hıristiyanlarla doluyor... Gençler hevesli

¹²² Bu fotoğraflardan biri ekler kısmında sunulmuştur.

¹²³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 125-a, s. 229-231.

*görünüyor, ancak yaşlılar için kiliseye gitmek ıstırap... Çepelare'de bu işi başardığımızı bildiririm.*¹²⁴

Papaz Hr. P. Marinov'un bahsettiği köyler hakkında Osmanlı kaynakları biraz daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre Filibe'ye bağlı İstanimaka kazasına tabi Bogut (Bogutevo), Saftışta (Vladikovo-1934/ Studenets-1951), Çukurköy (Zabırdo) ve Gündüzköy (Gündüzitsa/ Zornitsa) köylerindeki tanassur hadisesi şu şekilde cereyan etmiştir:

*9 Şubat 1913'de Şiroka Lıka köyünden zabıt muavini Çavuş Angelıyef, redif askerlerinden Kolyo Kumpanyacıyef, Andon Arnavudof; Malova (Malevo) köyü muhtarı Kostadin Damyanof, Angel Guroviyef, rahip Vasil Zagorovski ve başkâtip Vlaşo Rosenof; Pavelsko köyünden Atanas Gaştıyef, rahip Georgi Hristo Voştınarof, rahip Pındef, Fonya karyesi muhtarı Hristo Bronzolofof, redif askerlerinden Espas Gazenski ve papaz Yovan, Lilkova (Lilkovo-Demirci Köy) köyünden Dolen ve Paşmaklı kumandanlığının idaresinde bulunan redif askerlerinden yirmi kadar şahıs yukarıda belirtilen dört Müslüman köyüne giderek Pomaklara Hıristiyanlığı kabul etmelerini teklif etmişlerdir. Ancak, Pomakların Hıristiyanlığa geçmeyi reddetmesi üzerine kadın-erkek, çoluk-çocuk ayırt etmeden ahaliye işkence ve zulmetmeye başlamışlardır. Darp, tehdit, ahali üzerine ateş etmek, erkek ve çocukların feslerini atmak, kadın ve kızların ferace ve yaşmaklarını yırtmak, cami vs. yerlerde ellerine geçirdikleri Kur'an-ı Kerim ve diğer kitapları yakmak, çiğnemek gibi eylemlerde bulunduktan sonra camilerin minarelerini yıkıp, yerlerine çan ve haç asarak camileri kiliseye çevirmişler ve içlerini put ve ikonalarla doldurmuşlardır. Ardından ahaliyi cebren kiliseye çevirdikleri camilere toplayarak Hıristiyan ayini üzere vaftiz etmeye başlamışlardır. Papazlar herkesi tek tek huzuruna celp edip ellerindeki haçı öptürmüşlerdir. Kadın ve kızların başlarından bir tutam saç kesilmiştir. Daha sonra ahalinin üzerine kutsal su serpilmiştir. Bu esnada Hz. Muhammed'i tabkir ettikleri gibi, Pomakları da ona hakaret etmeye zorlamışlar ve dayakla Müslümanlıktan vazgeçtiklerini itiraf ettirmişlerdir... Diğer taraftan vaftizden sonra vefat eden Müslümanlar da papazlar tarafından Hıristiyan usulüyle defnedilmişlerdir. Pomakların bir kısmı zulümler ve tanassur yüzünden köylerinden firar ederek aylarca dağlarda yaşamışlardır. Ayrıca, Saftışta köyünden İsmail bin Lütüf, zevcesi Nesibe, validesi Nefise, Şerif bin Hüseyin Çavuş, Gündüz köyünden İbrahim bin Hüseyin ve Çepelli (Çepelare) köyünden Dramalıoğlu Mehmed tanassur hadisesi yüzünden salben intihar etmişlerdir.*¹²⁵

¹²⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, a.g.e., belge no. 112, s. 200-202.

¹²⁵ *Zavallı Pomaklar!*, s. 11-13; Ahmet Akgün, a.g.m., s. 16, 17; Faris Şaşan, a.g.m., s. 39.

Öte yandan, ruhban heyetleri gönüllü vaftiz olduklarına dair Pomak ahaliye ferdi veya toplu olarak dilekçeler imzalıyorlardı. Mesela, tüccar Georgi T. Nakov'un mektubunda belirttiği gibi Banya köyünde ahaliye zorla dilekçeler imzalatıldığı halde, Filibe metropoliti Maksim 17/30 Ocak 1913'te Sinod Meclisi'ne gönderdiği raporda Banya köylülerinin 450 imzalı dilekçeyle tanassur etmek istediklerine dair başvuruda bulduklarını belirtiyordu.¹²⁶ Diğer taraftan, Rahip Pavel de 18/31 Ocak tarihli mektubunda Maksim'e bütün Çepino köylülerinin tanassur için dilekçe ile başvurduğunu aktarıyordu.¹²⁷ Papaz Konstantin Koev, tanassurdan üç ay sonra 26 Nisan/9 Mayıs 1913 tarihinde Dorkovo, Kostandovo, Banya ve Florovo köylülerinin gönüllü olarak vaftiz ettiklerine dair imzalı dilekçelerini ve isim cetvellerini metropolit Maksim'e gönderdi.¹²⁸ Ayrıca, Filibe metropoliti Maksim ve Sinod Meclisi'nin girişimleriyle tanassuru kolaylaştırmak için vaftiz olan esir Pomaklar serbest bırakılarak köylerine gönderildiler. Keza, Sinod Meclisi tanassur eden imam ve hocalara maaş bağlanmasına karar verdi.¹²⁹

Zorla vaftizden sonra Pomakların karşı karşıya kaldığı durumları şöyle özetlemek mümkündür: Çepino köylerinde, İstanimaka, Dövlen (3'ü Türk, 33 köy) Rupçoz (26 köy), Nevrekop (27 köy), Razlık, Ahi Çelebi, Darıdere vs. yerlerde tanassur ettirilen bütün köylerde camilerin minareleri yıkılmış, keza camiler ya yıkılmış ya da kiliseye çevrilmiştir. Her köye papaz ve öğretmen yerleştirilmiş, papazların maiyetine de milis veya komitacı verilmiştir. Bunun yanı sıra vaftiz edilen Pomaklara Bulgar isimleri verilmiş ve her biri ayin ve yortulara katılmaya zorlanmıştır. Direniş gösterenler ise "*envâi mezâlim-i vahşiyâneye giriftâr*" edilmişlerdir. Ayrıca, cebren tanassur ettirilen Müslümanlar, Hıristiyan elbisesi ve "*şer'an mucib ve alâmet-i küfr*" olan şapka giymeye zorlanmışlar ve "*hayatları ifnâ ve namusları hetk ve mukaddesât-ı diniyyeleri tahkir*" edilmiştir. Bunun yanı sıra Çepino köylerinde olduğu gibi, bütün "*Pomak anâsır-ı İslamiyesine*"/"*İslam Pomaklara*" kiliseye devamları, cenazelerin papazlar tarafından defni, yeni doğan çocukların keza papazlar tarafından vaftiz edilmesi ve nikâh merasiminin de kilisede yapılması hususunda baskı yapılmıştır. Çocuklarını Bulgar mekteplerine göndermeyenlerden her defa içi ayrı ayrı para cezası tahsil edilmiş, cami, mescit vs. dinî emlake ait vakıf gelirlerine papazlar tarafından el konulmuş ve kilise işleri vs. masraflar için harcanmıştır.¹³⁰ Ayrıca, birden fazla eşi olanlar ikincisini boşamaya zorlanmışlardır.¹³¹

¹²⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 22, s. 38.

¹²⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 23, s. 41.

¹²⁸ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 147-150, s. 272-274.

¹²⁹ Plamena Stoyanova, *a.g.m.*, s. 134, 135.

¹³⁰ BOA, (DH.EUM.5.Şb.), No. 1/57, lef 1, 2. 30 Teşrinisani 1329 (13 Aralık 1913). Nevrekop ve Rupçoz ahaliye adına Dâhiliye Nezâreti'ne takdim edilen arzuhaller.

II.II. Pomakların Tanassur Karşısındaki Tepkisi

Kilisenin vaftiz olayının gönüllü olduğu yönündeki propagandasını yansıtan Bulgar arşiv belgelerinin aksine, Pomaklar Hıristiyanlığa geçmeyi reddetmişler, ancak baskı, darp, zulüm ve işkence karşısında çaresiz kalmışlardır. Nitekim tanassur faaliyetinin ilk günlerinden itibaren Pomakların ilgili makamlara şikâyetlerde buldukları görülmektedir. Mesela, Peştere Pomakları ilk olarak durumu Filibe müftüsüne şikâyet etmişlerdir. Ancak, metropolit Maksim ve Filibe kumandanı kendilerine baskı yapıldığına dair yeterli delil sunamadıkları gerekçesiyle başvurularını dikkate almamışlardır. Ayrıca, Sinod Meclisi de Pomaklara baskı yapıldığını yalanlamış (31 Aralık 1912/13 Ocak 1913) ve Maksim'e dayanarak şikâyetlerin arkasında Ethem Ruhi ve bazı Filibeli Türklerin olduğunu iddia etmiştir.¹³² Diğer taraftan, Dorkovo, Erköprü, Dryanovo, Bogutevo vs. köylerden Pomaklar, Sofya Baş müftülüğünden yardım istedikleri gibi, Sofya'daki yabancı konsoloslara, Hâriciye ve Mezâhip Nezâreti'ne, Meclis Başkanı Stoyan Danev'e de şikâyetlerde bulunmuşlardır. Fakat Bulgar makamları iddia ve taleplerini reddetmişlerdir.¹³³ Erköprü, Dryanovo ve Bogutevo köylülerinin Stoyan Danev'e gönderdikleri protesto mektubu anonimdi, köylüler imza atmaya cesaret edememişlerdi. Ancak, Sofya'daki İngiliz konsolosu şikâyetleri ciddiye almış ve Şubat ayı başında Hâriciye ve Mezâhip Nezâreti'ne Pomaklara yapılan baskının sonlandırılması için bir nota vermiştir.¹³⁴ Öte yandan, Korova, Banya ve Dorkovo köylerinden Hasan Yörükov, Hüseyin Tumbev, Aliş Mutarov ve Hasan İmamov ise Sofya'ya gidip köyleri adına protesto dilekçesi sundukları için Çepino bölgesinden sorumlu Rahip Pavel tarafından takdir edilmişler ve protestoyu ahalinin zoruyla imzaladıklarını, köylerinde baskı olmadan herkesin Hıristiyanlığa geçtiğini belirtmek zorunda kalmışlardır.¹³⁵ Diğer taraftan, Londra Balkan Komitesi de 1

Belgede yalnızca Nevrekop'ta zorla Hıristiyanlaştırılan Müslümanların sayısının 15.000'den fazla olduğu belirtilmektedir. BOA, BEO, No. 4229/317140, 06 Zilhicce 1331/24 Teşrinievvel 1329 (6 Kasım 1913); BOA, BEO, No. 4235/317555, 27 Zilhicce 1331/27 Kasım 1913; BOA, BEO, No. 4251/318774, 5 Kânunusani 1329 (18 Ocak 1914). Ahi Çelebi Müslümanları adına Hasan Hüsnü Efendi ve sabık Belediye reisi Mehmed Kemal tarafından Sadâret makamına takdim edilen 13 imzalı arzuhal. Ayrıca, bkz. İlker Alp, a.g.m., s. 102-109; Aynı yazar, *Belge ve Fotoğraflarla...*, s. 25-29; Aynı yazar, *Pomak Türkleri...*, s. 44-50.

¹³¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 175, s. 318; Plamena Stoyanova, a.g.m., s. 132.

¹³² Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 9, s. 21.

¹³³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 23, s. 41-43, belge no. 24, s. 44, 45; belge no. 33, s. 60, belge no. 47, s. 93-98; belge no. 66-a, s. 113.

¹³⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 67, s. 114-121; belge no. 80, s. 139; Plamena Stoyanova, a.g.m., s. 132.

¹³⁵ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 107, s. 188-190.

Mayıs 1913'de Başbakan Geşov'a bir mektup göndererek İngiltere'de zorla tanassur hadisesinden duyulan rahatsızlığı aktarmıştır.¹³⁶ Osmanlı belgelerinde de Pomakların maruz kaldıkları dinî baskılara son verilmesi için Filibe ve Sofya müftülüğü vasıtası ile defalarca Hâriciye ve Mezâhip Nezâreti'ne protesto ve şikâyetnameler gönderdikleri ve keza içlerinden seçtikleri temsilcileri Sofya'ya gönderip Prens ve Bakanlar nezdinde başlarına gelenlerden dolayı yakındıkları halde şikâyetlerinin dikkate alınmadığı teyit edilmektedir. Bu sebeple Pomaklar bütün ümitlerini Osmanlı ve Bulgaristan arasında yapılacak barış antlaşmasına bağlamışlardı.¹³⁷

Diğer taraftan, Balkan Harpleri esnasında Bulgarların işgal ettikleri yerlerde uyguladıkları katliam, zulüm, tehcir ve tanassur politikası sebebiyle Razlık, Cuma-i Bâlâ, Nevrekop vs. yerlerden Osmanlı topraklarına göç edenler, köylerinin başına gelenleri meşihat makamına ve Sadâret'e şikâyet ederek Müslüman ahalinin huzur ve rahatlarının temin edilmesi ve bilhassa din özgürlükleri konusunda gerekli tedbirlerin alınmasını istiyorlardı.¹³⁸ Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, kendisine gelen şikâyetleri hükümete bildirdiği gibi, Cuma-i Bâlâ'nın Simitli, Krupnik, Çareva ve Osenova köyleri örneğinde olduğu gibi, kendisine gelen bilgileri *Neşr-i Vesâik Cemiyeti*¹³⁹ vasıtasıyla duyurmaya çalışıyordu.¹⁴⁰ Sadâret de hükümetler nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunulması için durumu Hâriciye Nezâreti'ne aktarıyordu.¹⁴¹

¹³⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 153, s. 278, 279; Pomakların şikâyetleri hakkında ayrıca bakınız: Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 59, 60; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 637, 638.

¹³⁷ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 20 Teşrinievvel 1329 (2 Kasım 1913). Filibe müftüsü Sadeddin Efendi'nin Filibe şebhenderi Hüseyin Nazmi Bey'e gönderdiği mektup.

¹³⁸ BOA, BEO, No. 4177/ 313236, 21 Cemaziyelahir 1331/14 Mayıs 1329 (29 Mayıs 1913). Dâire-i Meşihat'ten Sadâret'e gönderilen tahrirat; BOA, BEO, No. 4182/313596, 6 Receb 1331/29 Mayıs 1329 (11 Haziran 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat; BOA, BEO, No. 4198/314822, 18 Şaban 1331/9 Temmuz 1329 (22 Temmuz 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

¹³⁹ Tam adı "Balkan Mezâlîmi Neşr-i Vesâik Cemiyeti"dir. Balkan harbinde Bulgarların Müslüman-Türk ahaliye uyguladıkları zulüm ve baskıları Avrupa kamuoyuna duyurabilmek amacıyla Ahmet Cevat Bey'in (Emre) öncülüğünde Satı (el Husri) ve ağabeyi Bedi Nuri, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ve Ahmet Ferit (Tek) tarafından 1913 yılı başlarında İstanbul'da kurulmuştur. (Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzylında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 406.).

¹⁴⁰ BOA, BEO, No. 4177/ 313236, 21 Cemaziyelahir 1331/15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

BOA, BEO, No. 4177/ 313236, 20 Cemaziyelahir 1331/14 Mayıs 1329 (27 Mayıs 1913). Dâire-i Meşihat'ten Sadâret'e gönderilen tahrirat.

¹⁴¹ BOA, BEO, No. 4177/ 313236, 21 Cemaziyelahir 1331/15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat; BOA, BEO, No.

Ancak, Osmanlı hükümetinin diplomasi yoluyla kısa vadede sonuç alması mümkün değildi. Dâhiliye Nezâreti, Gümülcine, Koşukavak ve Ahi Çelebi'deki Pomaklarla Ahiliyanları [sic] tanassurdan kurtarmak için göç ettirip Edirne Vilayeti'nde iskân etmeyi planladı.¹⁴²

Pomaklar, mümkün olduğunca cemaat yapılarını bozmamaya özen gösteriyorlar, daha ruhban heyetleri gelmeden küçük yaşlardaki çocukları birbirlerine nikâhlıyorlar, hâricen davranışlarına dikkat etseler de ibadetlerini evlerinde yapıyorlar ve kendi aralarında birbirlerine Müslüman isimleriyle hitap ediyorlardı. Mesela, Rahip Pavel, 18/31 Ocak 1913 tarihli raporunda vaftizden önce Çepino köylerindeki Pomakların 12 yaşından büyük çocukları Müslüman usulüyle evlendirmiş olduklarını belirtiyordu. Dryanovo papazı Tonçev ise 8/21 Nisan 1913'de imamların 1902 doğumlu kızları bile evlendirmiş olduklarını rapor etti. Keza, Gündüzköy papazı Mavrov da tanassur eden Pomakların 12-14 yaşında çocuklarını evlendirmek için ısrarcı olduklarını belirtiyordu.¹⁴³ Pomaklar, şüphesiz kızlarının Bulgar gençleri ile evlendirilmesinin önüne geçmek için bu yola başvurmuşlardı. Dryanovo papazı 10/23 Mayıs'ta ileri gelen Pomakların "dışarıda Hıristiyan, evlerinde Türk" olduklarını ve kadın ve çocuklara baskı yaptıklarını rapor etti.¹⁴⁴ Çepino köylerinde (Banya, 10 Nisan 1913, Korova, Ortaköy, 16 Mayıs 1913) bazı kadın ve kızların tesettürlü dolaşmaya devam etmesi onları papaz ve jandarmanın hedefi haline getiriyor, çarşaf ve başörtüleri parçalanıyordu.¹⁴⁵ Kostandovo öğretmeni 6/19 ve 8/21 Mayıs 1913 tarihlerinde köylülerin çocuklarını okula göndermedikleri gibi, kadınların da tesettürlü olduklarını ve bazı ileri gelenlerin barış gelip asker döndüğünde yine Müslüman olacaklarını söylediklerini rapor etti.¹⁴⁶ 28 Haziran/11 Temmuz tarihli raporunda ise yine bazı ileri gelenlerin barış gelince anayasanın 40. maddesinin verdiği hakka dayanarak tekrar Müslüman olacaklarını, izin verilmezse göç edeceklerini söylediklerini bildirdi.¹⁴⁷ Yakoruda Papazı Dimitriy Kutuev, 9/22 Mayıs tarihli raporunda Yakoruda ve Babek Pomaklarının doğum, evlenme ve vefatları gizlediklerini, gizli hocaların mevcut olduğunu belirtiyordu.¹⁴⁸ Bunun üzerine Sinod Meclisi, 24 Mayıs/6 Haziran

4198/314822, 18 Şaban 1331/9 Temmuz 1329 (22 Temmuz 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

¹⁴² BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD.), No. 85/44, 28 Ramazan 1331/18 Ağustos 1329 (31 Ağustos 1913). Dâhiliye Nezâreti'nden Edirne Vilayetine tahrirat.

¹⁴³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 23, s. 41, 42; belge no. 136, s. 261; belge no. 144, s. 269-270.

¹⁴⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 162, s. 293.

¹⁴⁵ *Zavallı Pomaklar!*, 14-22; Ahmet Akgün, *a.g.m.*, s. 17-21; Faris Şaşan, *a.g.m.*, s. 40-42.

¹⁴⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 155, 156, s. 280-286.

¹⁴⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 185, s. 365.

¹⁴⁸ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 159, s. 288-290.

tarifli oturumunda gizli hocaların yakalanıp cezalandırılmasını istedi.¹⁴⁹ Öte yandan, Borovo ve Belitsa (Beliça) Türk köylüleri Pomakları İslama dönmeye teşvik ettikleri gibi, savaş bitince herkesin İslama döneceği konusunda Pomakları cesaretlendiriyorlardı.¹⁵⁰

İkinci Balkan Savaşı'nın başlaması, Bulgaristan'da dengeleri değiştirmeye başladı. Bulgaristan'ın savaş nedeniyle köylerdeki askerlerini çekmesi ve mağlup olması, Pomakların yavaş yavaş direnişe geçmesine sebep oldu. Rupçoz (Dövlén)'e bağlı olan Köstencik (Kesten), Trigrad, Yılcı (İlancı/İlancievo/Zmeitsa) ve Kısık (Kasıka/Kısak) köylüleri Yunan ordusunun Nevrekop'a taarruzuna karşı Sofya'dan sevk edilen birliklerin ilerlemesine 13 Temmuz'da engel olmuşlar ve çatışmalardan sonra köyleri yakılmıştır. Eylül ayında yine Dövlén'de 9 Pomak köyü isyan etmiş, İskeçe ve Nevrekop'tan gönderilen birliklerle isyan bastırılmıştır. Keza, Duşpat civarında Pomaklar tarafından 30-60 kişilik çeteler kurulmuştur.¹⁵¹ Öte yandan, Yunanlıların eline geçen Drama, Serez gibi yerlerde Pomaklar derhal İslama geri döndüler. Keza, Razlık, Nevrekop, Gümülcine taraflarında da İslama geri dönüşler başladı. Hatta bir aralık Gümülcine'de Türk ve Müslüman ahali tarafından *Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi* adıyla bağımsız bir hükümet ilan edildi (31 Ağustos-25 Ekim 1913). Ancak, savaşın bitmesiyle Bulgaristan durumu kontrol altına aldı. Diğer taraftan, Temmuz ayından itibaren Yakoruda, Çepino ve İstanimaka köylerinde kiliseye gidenlerin sayısı azalmaya başladı. Aynı zamanda çocuklarını vaftiz ettirmemeye, cenazelerini papazlara haber vermeden kendileri defnetmeye, nikâhlarını eski imamlar vasıtasıyla kıymaya başladılar. Papazlar Eylül ayından itibaren kiliseye hiç gitmediklerini rapor ettiler. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında barış müzakerelerinin basına yansması ve dinî özgürlüklerin iade edileceği haberleri Pomakları harekete geçirdi. Nitekim Florovo, Kostandovo, Dorkovo, Rakitovo ve Banya'da köylüler, Müslüman isimlerini kullanmaya, fes giymeye, kadınlar örtünmeye, çocuklarını vaftiz ettirmemeye, evliliklerini İslamî usulde yapmaya ve cenazelerini Müslüman âdetlerine göre defnetmeye başladılar. Bu tür hareketlerden papazların yakındıkları ve savaş sebebiyle köylerden çekilen askerlerin geri gönderilmesini istedikleri ve kilise makamlarını uyardıkları görülmektedir.¹⁵² Dorkovo papazı Stamenov, 5/18 Eylülde "Türk dinine" dönme eğiliminin arttığını bildirdi.¹⁵³ Öte yandan, İstanbul Antlaşması'nın imzalanması Pomaklar açısından bir dönüm noktası teşkil etti.

¹⁴⁹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 169, s. 299-301.

¹⁵⁰ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 133, s. 255-256; belge no. 171, s. 304, 305.

¹⁵¹ Svetlozar Eldirov, *a.g.m.*, s. 626, 627.

¹⁵² Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 197, s. 392, 393; belge no. 201, s. 402-403; belge no. 210, s. 414.

¹⁵³ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, No. 202, s. 403, 404.

III. Pomaklara Dini Özgürlüklerinin ve İsimlerinin Geri Verilmesi

1/14 Haziran 1913'de Başbakan İvan Gešov'un liderliğindeki Halk Partisi ile Stoyan Danev önderliğindeki Terakkiperver Liberal Parti koalisyonunda görev değişikliği oldu. Stoyan Danev'in başbakanlığında koalisyon devam etti. Ancak, İkinci Balkan Savaşı'nda cephede alınan yenilgiler ve toprak kayıpları, hükümetin sonunu getirdi ve 4/17 Temmuz'da koalisyon hükümeti düştü. Kral Ferdinand, onun yerine Vasil Radoslavov liderliğinde Liberal Parti koalisyonunu getirdi.¹⁵⁴ Radoslavov hükümetinin kurulmasıyla birlikte Bulgaristan'ın Pomakların Hıristiyanlaştırılması politikasında önemli bir tavır değişikliği oldu ve böylece kilise hükümetin desteğini kaybetti.

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan hükümeti arasında 29 Eylül 1913'de imzalanan İstanbul Antlaşması'nın sekizinci maddesi "*Bulgaristan'ın bi'l-cümle memâlikinde Bulgar tebaasından bulunan Müslümanlar an-asıl Bulgar olan tebaanın hâiz oldukları aynı bukûk-u mülkiye ve siyasiyeyi hâiz ve serbesti-i vicdaniyye, hürriyet-i diniyye ve ayin-i dininin alenen icrası hususunda serbestîye malik olacaklardır. Müslümanların adâtına riayet olunacaktır.*"¹⁵⁵ ifadeleri ile Bulgaristan'da bulunan bütün Müslümanların din özgürlüğünü teminat altına alıyordu. Buna göre Pomakların İslama dönüş konusunda serbest bırakılmaları, isimlerinin iade edilmesi, kiliseye çevrilen cami ve mescitler ile el konulan vakıfların ve mekteplerin geri verilmesi ve ibadetlerinde engellenmemeleri gerekiyordu. Ancak, bu sürecin tersine çevrilmesi de oldukça sıkıntılı geçti.

Radoslavov hükümeti, 16/29 Ekim'de Bulgaristan'a yeni katılan bölgelerdeki halka, özellikle Müslümanlara, hitaben bütün inanç ve milliyetlere saygı gösterileceği konusunda bir beyanname neşretti. Bu beyanname 22 Ekim/4 Kasım'da Dırjaven Vestnik'te (resmi gazetede) de yayınlandı.¹⁵⁶ Sinod Meclisi, 24 Ekim/6 Kasım tarihli oturumunda şartlar elverişli olana ve ikinci bir emre kadar tanassur faaliyetinin tatil edilmesine karar verdi.¹⁵⁷ Ardından, hükümet Aralık ayı başlarında metropolitlerin atadığı öğretmenleri görevden aldı.¹⁵⁸ Ayrıca, 13 Aralık 1913'de Bulgar İçişleri ve Sağlık Bakanlığı tanassur konusunda ruhbanaya verilen yetkinin kaldırıldığını ilan etti.¹⁵⁹ Ancak, Pomakların İslama geri dönüşlerinin Bulgar muhalefeti, ruhban sınıfı ve kamuoyu tarafından hazmedilmesi kolay olmadı.

¹⁵⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 8

¹⁵⁵ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d), No. 16.

¹⁵⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁵⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 216, s. 421, 422.

¹⁵⁸ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 227, s. 442.

¹⁵⁹ Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 60.

Sürecin ne zaman ve nasıl tamamlandığı meselesi Osmanlı ve Bulgar kaynaklarında net değildir. Osmanlı kaynakları incelendiğinde Pomakların haklarının iadesinde idareciler ve kilise tarafından güçlük çıkarıldığı ve İslama geri dönüşlerinin engellendiğinden dolayı şikâyetçi oldukları gibi, Bulgar kaynaklarında da kilise ve ruhban çevrelerinin Pomakların İslama geri dönmeye başlamasından ve idarecilerin kayıtsızlığından şikâyet ettikleri görülmektedir:

Filibe müftüsü Sadeddin Efendi'nin 2 Kasım 1913'de Filibe şebbenderi Hüseyin Nazmi Bey'e gönderdiği mektuba göre Peştere'ye bağlı Çepino köyleri, Filibe'ye bağlı Çuryan (Çuren) köyü ve İstanımaka kazasına bağlı köylerdeki Pomaklar, din özgürlüklerini iade eden İstanbul Antlaşması'nın maddelerinin basına yansımaları üzerine, İslamiyet'e dönüşlerine izin verilmesi için mahallî hükümetlere müracaat ederek antlaşma hükümlerinin yerine getirilmesini talep etmiş iseler de başvuruları sonuçsuz kalmıştı. Keza, seçim pusulalarına Hıristiyan isimleriyle yazıldıkları gibi, Papazlar ahalisi sırf Müslüman olan köylerde kalmaya devam ediyorlar, dini baskılar sürüyor ve idari makamlara yapılan şikâyetlere itibar edilmiyordu.¹⁶⁰ Hüseyin Nazmi Bey ise 3 Kasım 1913 tarihli mektubunda, Bulgaristan'da zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetinin sürdüğünü, her ne kadar Bulgarlar Pomakların tanassur ettiğini, yani gönüllü olarak Hıristiyanlığa geçtiklerini, iddia ediyorlar ise de yapılanın tansîr (Hıristiyanlaştırma) olduğunu belirtiyordu.¹⁶¹ Ayrıca, Filibe'ye gelişinden önce¹⁶² Müslümanların Filibe içinde bile ezan okumaya ve camiye gitmeye cesaretleri olmadığını, köylerde cami ve Müslüman bırakılmadığını, Müslüman ahalinin şikâyetlerine kulak asılmadığı gibi, müftülerin teşebbüslerinin de sonuçsuz kaldığını ifade ediyordu.¹⁶³ Bunun yanı sıra darp ve bıçaklama hadiselerinin yaygın olduğunu, mahallî memurların Müslümanlara zulmettiğini ve hiçbir şeyden çekinmeden pek cüretkâr davrandıklarını belirtiyordu. Üstelik Avusturya konsolosu da bu tür hadiseleri engellemeye çalışmış ise de muvaffak olamamıştı. Hüseyin Nazmi Bey, General Savof İstanbul'da iken bu konuda uyarılır ise bunun bölgede olumlu tesirleri olacağı kanaatinde idi. Ayrıca, bu soruna bir çözüm bulunamaz ise Pomakların hicret etmek niyetinde olduklarını ilave ediyordu.¹⁶⁴ Filibe

¹⁶⁰ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 20 Teşrinievvel 1329 (2 Kasım 1913). Filibe müftüsü Sadeddin Efendi'nin Filibe şebbenderi Hüseyin Nazmi Bey'e gönderdiği mektup.

¹⁶¹ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 21 Teşrinievvel 1329 (3 Kasım 1913). Filibe şebbenderi Hüseyin Nazmi Bey'in mektubu.

¹⁶² Hüseyin Nazmi Bey, 17 Ekim 1913 tarihinde Filibe şebbenderliğine atanmıştır. BOA, İrade-Hâriciye (İ.HR.) No. 432-1331/Za-16, 17 Zilkade 1331 (18 Ekim 1913); BOA, BEO, No. 4223/316714, 18 Zilkade 1331 (19 Ekim 1913).

¹⁶³ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 21 Teşrinievvel 1329 (3 Kasım 1913). Filibe şebbenderi Hüseyin Nazmi Bey'in mektubu.

¹⁶⁴ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 21 Teşrinievvel 1329 (3 Kasım 1913). Filibe şebbenderi Hüseyin Nazmi Bey'in mektubu.

müftüsü Sadeddin Efendi ve şehbender Hüseyin Nazmi Bey'den gelen haberler üzerine Dâhiliye Nezâreti, 8 Kasım 1913'te Bulgar sefiri Toşef'e Filibe ve civarındaki köylerde yaşayan ve zorla Hıristiyanlaştırılmış olan Müslümanlara yapılan zulüm ve baskıların devam ettiğini bildirerek Bulgaristan'ı İstanbul Antlaşması'nın hükümlerini yerine getirmeye davet etti.¹⁶⁵

Rumeli Muhâcirin-i İslamiye Cemiyeti'nin Kasım ayı başında Osmanlı hükümetine sunduğu bir raporda Rupçoz, İstanımaka, Peştere (Çepino köyleri), Razlık, Menlik, Babyak ve civarındaki Kulübelik gibi yerlerde Müslümanların halen Hıristiyan kisvesi taşıdığı, Ahi Çelebi ve Paşmaklı'da ise feslerinin yırtıldığı, bu durumun asrın icaplarına aykırı olduğu, Bulgar hükümeti ile resmi ilişkiler tesis edilmiş olmasına rağmen Bulgar komitacılarının Müslüman ahalinin dinlerinin gereklerini yerine getirmelerini ve alenen namaz kılmalarını engelledikleri belirtiliyordu. Ayrıca, antlaşma çerçevesinde zorla irtidat ettirilen Müslümanlara eski dinlerine dönme izni verilmesi ve dinî hukuklarına riayet edilmesi gerektiği halde, Bulgar hükümeti tarafından bu konuda henüz resmi bir adım atılmamasının komitecilerin ve Bulgar halkın cüretini artırdığı aktarılıyordu.¹⁶⁶

Peştere'de mahalli memurlar kiliseye devam etmeleri ve doğum, nikâh ve cenaze işlerinde papazlara müracaat etmeleri konusunda Çepino köylerindeki Pomakları ikaz ediyorlardı. Ayrıca, Peştere kaymakamı mebus seçimlerinde Pomakların isimlerinin Bulgar isimleriyle yazılmasını telgrafla emretmişti.¹⁶⁷ Bu sırada, Korova ahalişi adına vekâleten İstanbul'a gelen Ali ve Hasan bin Mustafa ile imam Salih Efendi Babıâli'ye müracaatlarında Balkan Savaşı'nın başından beri yaşadıkları sıkıntıları aktardıktan sonra Korova ahalişinin topluca hicret etmek istediğini belirterek Osmanlı hükümetinden Bulgaristan hükümetinin hicretlerine engel olmamasını sağlamasını istediler.¹⁶⁸ Diğer taraftan Rumeli Muhâcirin-i İslamiye Cemiyeti tarafından Aralık ayı başında Babıâli'ye sunulan raporda Rupçoz, İstanımaka ve Peştere kazalarında Pomakların başvurularının Bulgar makamlarınca dikkate alınmadığı ve hâl-i Nasraniyette buldukları bildiriliyordu. Bunun üzerine Bulgaristan nezdinde gerekli teşebbüslerin yapılması için durum Hâriciye Nezâreti'ne tebliğ

¹⁶⁵ BOA, DH.KMS., No. 4/2, 26 Teşrinievvel 1329 (8 Kasım 1913). Dâhiliye Nezâreti'nden Mösyö Toşef'e gönderilen ihtarname; H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 86, 87.

¹⁶⁶ BOA, BEO, No. 4229/317140, 06 Zilhicce 1331/24 Teşrinievvel 1329 (6 Kasım 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

¹⁶⁷ BOA, BEO, No. 4235/317555, 27 Zilhicce 1331/27 Kasım 1913. Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

¹⁶⁸ BOA, BEO, No. 4235/317617, 2 Muharrem 1332/19 Teşrinisâni 1329 (1 Aralık 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

edildi.¹⁶⁹ Yine, Rupçoz kazasında yirmi altı ve Nevrekop kazasında yirmi yedi köyün temsilcileri 13 Aralık 1913'de Dâhiliye Nezâreti'ne yaptıkları başvuruda İstanbul Antlaşması'na aykırı olarak Bulgar memurları ve papazlar tarafından hâlâ Hıristiyan ayin ve âdetlerini yerine getirmeye zorlandıklarını, civar köy ve kasabalarla münasebet kurmalarının engellendiğini, mekteplerinde Bulgar öğretmenlerin durduğunu ve hükümetin göç etmelerini imkânsız hale getirdiğini belirtiyorlardı. Ayrıca, çocuklarını "*Bulgarlığa temessül ederek düşman-ı din ve insaniyet olacak*" şekilde yetiştirmek istemedikleri için Osmanlı hükümetinden Bulgaristan'ı antlaşma hükümlerini yerine getirmeye zorlamasını, din ve mezheplerine karşı yapılan tecavüzün önlenmesini, cami ve mescitlerin iade edilmesini ve köylerine imam, müftü ve muallim gönderilmesini sağlamasını rica ediyorlardı.¹⁷⁰

İstanbul Antlaşması'na göre *Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi*'nin ilgası ve Bulgaristan'a katılmasından sonra Ahi Çelebi'de durum normale dönmüş ve cami ve mescitler tekrar açılmıştı. Ancak, daha sonra Bulgarlar tarafından kazadaki bütün cami ve mescitler bir kez daha kapatılarak cebir ve şiddet yoluyla yeniden tanassura girilmişti. Ayrıca, kaza merkezi olan Paşmaklı'daki cami, 7 Ocak 1914'te kapatılıp kiliseye tahvil edilerek bando ile resmi açılışı yapılmış ve ayin icra edilmişti. Bunun yanı sıra, çocuklarını Bulgar mekteplerine göndermeyen Müslümanlara her seferinde 5 frank ceza kesilmeye başlanmış ve dinî emlake ait vakıf ve gelirlere de papazlar tarafından el konulmuştu. Ancak, Ahi Çelebi'deki bu duruma karşılık, civar kazalara müftüler gönderilmişti. Ahi Çelebi Müslümanları adına 18 Ocak 1914'de Hasan Hüsnü Efendi ile aralarında eski Belediye reisi Mehmed Kemal'in de bulunduğu eşraftan 13 kişi, bizzat Sadâret'e başvurarak Osmanlı Devleti'nden antlaşma hükümlerinin uygulanması konusunda Bulgaristan hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını ve şartların devamı halinde ise kendilerine hicret etmek için yer tahsis edilmesini istediler.¹⁷¹ Bunun üzerine Hâriciye Nezâreti'ne gerekli adımların atılması için emir verildi.¹⁷²

Diğer taraftan, Radoslavov hükümeti tarafından Pomakların şikâyetlerini tetkik etmek üzere sabık meclis-i mebusân (Sobranya) azasından Hafız Sıdkı Efendi'nin başkanlığında bir komisyon kuruldu. Bulgar hükümeti, Osmanlı ve Avrupa kamuoyunu meselenin çözüldüğüne ikna etmeye çalışıyordu.

¹⁶⁹ BOA, BEO, No. 4239/317886, 14 Muharrem 1332/30 Teşrinisâni 1329 (13 Aralık 1913). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat.

¹⁷⁰ BOA, DHEUM.5.Şb. No. 1/57, lef 1, 2. 30 Teşrinisani 1329 (13 Aralık 1913). Nevrekop ve Rupçoz ahali adına Dâhiliye Nezâreti'ne takdim edilen arzuhaller.

¹⁷¹ BOA, BEO, No. 4251/318774, 5 Kânunusani 1329 (18 Ocak 1914). Ahi Çelebi Müslümanları adına Hasan Hüsnü Efendi ve sabık Belediye reisi Mehmed Kemal tarafından Sadâret makamına takdim edilen 13 imzalı arzuhal.

¹⁷² BOA, BEO, No. 4251/318774, 22 Safer 1332/7 Kânunusani 1329 (20 Ocak 1914). Dâire-i Sadâret'ten Hâriciye Nezâretine gönderilen tahrirat.

Bulgar ajansı, komisyonun yaptığı incelemeler sonucunda Pomakların din özgürlüklerini temin için merkezi hükümet tarafından her türlü tedbirin alındığının anlaşıldığı ve buna engel olmaya çalışan bazı mutaassıp ruhbanın Sinod Meclisi tarafından görevlerinden uzaklaştırılacakları yönünde neşriyat yapıyordu. Buna karşılık, Sofya sefiri Fethi Bey (Okyar) ise Hâriciye Nezâreti'ne gönderdiği 28 Ocak 1914 tarihli tahriratında Hafız Sıdkı Efendi ile yaptığı görüşmede komisyon tarafından söz konusu raporun hükümete sunulmasına kadar, hükümetçe hiçbir tedbir alınmadığının anlaşıldığını ve Filibe mutasarrıfının tebdili ile Pomak köylerinden bazı ruhbanın uzaklaştırılması tasavvuru dışında herhangi bir tedbir düşünülmediği belirtiyordu. Bunun üzerine Hâriciye Nezâreti, Filibe şebenderliğinden Bulgar hükümeti tarafından verilen teminatların ve düşünülen tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığının Pomak köylerinden tahkik edilmesini istedi.¹⁷³

Bulgar kaynaklarına bakılırsa İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Pomakların İslama geri dönüşü Bulgaristan'a yeni katılan bölgelerde daha çabuk olmuş görünmektedir. Nitekim Sinod Meclisi, Gümülcine ve İskeçe'de Pomakların İslama dönmeye başladığı ve kiliselerin tekrar camiye dönüştürüldüğü, keza Paşmaklı'ya gelen müftünün kurban bayramı için kilisenin anahtarlarını istediği, idarecilerin imamları desteklediği, İskeçe tümen komutanının her tür tanassuru yasakladığı, Nevrekep kaza müdürü tarafından teşvik edilen Nev-Hıristiyanların tekrar İslama dönmeye başladıkları, Duşpatlıların harekete geçtiği, Paşmaklı'da köylerin çoğunun, Daridere'de ise Palas köyünün güneyindeki köylerde tanassur edenlerin büyük bölümünün İslama döndüğü yönünde gelen telgraflardan rahatsızdı. 31 Ekim/13 Kasım 1913 tarihli oturumunda gelişmeleri değerlendiren Sinod Meclisi, idarecilerin İslama geri dönüşleri teşvik ettiği ve Müslüman ajanlarının faaliyetlerine göz yumduklarından dolayı Hâriciye ve Mezâhip Nezâreti'ne şikâyetle bulunma kararı aldı. Ayrıca, Sinod Meclisi, Pomakların Hıristiyanlığa geçmesinin kilise, vatan ve devlet için önemini vurgulayarak hükümetten sürece sahip çıkmasını istedi.¹⁷⁴ Kasım ayı içinde Paşmaklı, Cuma-i Bâlâ, Razlık taraflarında Pomakların İslama dönmeye devam etmesi Sinod Meclisi'ni tedirgin etti. Ruhban çevreleri yaklaşan seçimler dolayısıyla idarecilerin kayıtsızlığından, siyasî partilerin İslama geri dönüş meselesini koz olarak kullandıklarından yakınıyordu. Ayrıca, Filibe konsolosu ve müftünün Pomakları İslama dönmeye teşvik etmesinden de şikâyet ediyorlardı.¹⁷⁵ Öte yandan, Aralık ayı içerisinde Cuma-i Bâlâ, Paşmaklı, Gümülcine, Eğridere, Nevrokop, İskeçe, Daridere ve Filibe'deki metropolit ve metropolit vekillerinden gelen haberler üzerine Sinod Meclisi, 5/18 Aralık 1913 tarihli toplantısında, ortaya çıkan durumu yine Müslüman propagandacılara ve

¹⁷³ BOA, BEO, No. 4251/318774, 19 Rebiülevvel 1332/2 Şubat 1329 (15 Şubat 1914). Hâriciye Nezâreti'nden Sadâret'e gönderilen tahrirat.

¹⁷⁴ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 220, s. 427-429.

¹⁷⁵ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 221-226, s. 431-441.

onlara göz yuman idarecilerin ihmalkârlığına bağlıyor ve idarecilerin tavrını ulusal ve dinî davaya ihanet olarak niteliyordu. Meclis, bu sebeple, Pomakların Hristiyanlaştırılması ve Bulgarlaştırılmasının önemine vurgu yaparak bu kutsal aydınlanma faaliyetini baltalayanların üzerine büyük bir tarihî sorumluluk düştüğü konusunda hükümeti uyarma kararı aldı.¹⁷⁶ 17/30 Aralık 1913 tarihli toplantısında da yeni durumdan dolayı Gümülcine tanassur heyetinin yenilenmesine gerek görmedi.¹⁷⁷

Diğer taraftan, antlaşmanın imzalanmasından sonra Çepino ve İstanımaka köylerinde papazlara karşı itaatsizlik yayıldı. Erköprü papazı Hristov, 14/27 Ekim 1913'de uğruna çok emek verdiğimiz bina çökecek gibi görünüyor diyerek, köylülerin "*Türk idik, yine Türk olacağız, hukukumuz iade edildi*" dediklerini aktarıyordu.¹⁷⁸ Rahip Pavel ise 28 Ekim/10 Kasım tarihli raporunda sürecin tersine döndüğünü, Türk ajanlarının göçü teşvik ettiğini ve hükümetin bu hareketi önlemek için tedbir alması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca, çocuklarını okula göndermeyenlerden 5 leva ceza almaya karar verdiklerini aktarıyordu.¹⁷⁹ Öte yandan, Başbakan Radoslavov'un, Çepino Pomakları adına Sofya'ya giden heyete İslama geri dönüşlerini onayladığını bildirdiği haberleri üzerine, Çepino köylerindeki Pomaklar, 14 Aralık'ta fes ve sarıklarla sokaklarda gösteri yaparak İslama geri dönüşlerini kutladılar. Ancak, ruhban ve mahalli Bulgarlar buna izin vermemekte kararlıydı. Bir araya gelen Banya ve Lijene Bulgarları, Müslüman ahaliye saldıracak darp ettiler ve feslerini parçaladılar. Ayrıca, köylere dağılarak fes giyen Pomakları takip etmeye başladılar. Papaz Minov'un bildirdiğine göre ertesini gün Banya ve Lijene'de fes giyen hiç kimse yoktu. Ruhban, gelişmelerden Filibe ve Sofya'daki Türk konsolos ve müftüleri sorumlu tutuyordu.¹⁸⁰ 1914 Ocak ayı başlarına kadar Çepino köyleri ve İstanımaka köylerinde ruhbanın mevcudiyeti devam etti.

Radoslavov hükümetinin, antlaşma hükümlerini yerine getirme konusunda dolaylı adımlar atmayı tercih ettiği ve süreci zamana yayarak çözümlenmeye çalıştığı görülmektedir. Bulgar hükümeti, Pomakların gönüllü tanassur ettiği konusundaki kararlılığını sürdüren kiliseyi karşısına almamak için Pomaklara açık bir şekilde İslama geri dönüş izni veren bir kararname yayınlamaktan kaçınmıştır. Ayrıca, böyle bir kararname zorla tanassurun resmen kabulü anlamına gelecekti. Ancak, bu belirsizlik Pomakları, idareciler, ruhban ve mahalli Bulgarlarla, hatta Batı Trakya taraflarında komitacılarla karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı kaynaklarında Pomakların İslama geri

¹⁷⁶ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 228, 229, s. 443-445.

¹⁷⁷ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 232, s. 449, 450.

¹⁷⁸ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 211-213, s. 415-418; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 60; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 638.

¹⁷⁹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 217, s. 422, 423.

¹⁸⁰ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, belge no. 228, 229, s. 443-445.

dönüşlerinin engellenmesinden, Bulgar kaynaklarında ise kilise çevrelerinin Pomakların İslama geri dönmelerinden şikâyetçi olması bu politikanın sonucudur. Ancak, 1914 yılı Ocak ayı itibarıyla Pomakların asıl dinlerine geri dönüşünün tamamlanmadığı kesindir.

Modern literatürde Pomakların Hıristiyanlaştırılması konusunda Bulgaristan'ın tavrını değiştirmesi, İkinci Balkan Savaşı'nda yaşadığı toprak kayıpları yüzünden dış politikasındaki değişikliğe atfedilmektedir. Buna göre, Kral Ferdinand ve Radoslavov hükümeti, İttifak Devletleri ve onların müttefiki Osmanlı Devleti ile yakınlaşabilmek için Pomakların İslama geri dönüşüne izin vermiştir.¹⁸¹ Ancak, Pomakların direnişi ve uluslar arası kamuoyunun baskısı da gözden uzak tutulmamalıdır. Seçimlerden önce Radoslavov'un Liberal Partisi ile Mihail Takev'in yönetimindeki Demokrat Parti, Pomakların İslama geri dönüşünü destekliyordu. Fakat 24 Kasım 1913'de yapılan seçimlerde Liberal Koalisyon yeterli çoğunluğu sağlayamadığı için seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. Mart ayındaki seçimlerde Radoslavov'un Müslümanların desteğine ihtiyacı vardı ve seçim sonuçlarını Müslüman oyları belirledi. 8 Mart 1914'te yapılan seçimleri muhalefetten 7 vekil daha fazla çıkaran Liberal Koalisyon kazandı. Bu zaferde özellikle Bulgaristan'a yeni katılan bölgelerdeki Müslümanların oyları belirleyici oldu. Koalisyon hükümeti, sadece Gümülcine bölgesinde 12'si Müslüman 22 mebus kazandı. Osmanlı hükümetinin arzusu doğrultusunda Müslümanlar, Kral Ferdinand ve Vasil Radoslavov'un politikalarını desteklediler, onlar da Bulgaristan'ı İttifak Devletleri ve Osmanlı Devleti tarafında Birinci Dünya Savaşına soktular.¹⁸²

Balkan Savaşları sırasında zorla Hıristiyanlaştırılan Pomakların her biri İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından sonra neredeyse istisnasız olarak İslam dinine geri döndü. Plamena Stoyanova'ya göre Geşov hükümetini, radikal aydın çevrelerini ve VMRO çetecilerini arkasına alan Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin büyük bir iştiyakla giriştiği faaliyetten 1914 Şubat ayı ortasına kadar geriye hiçbir şey kalmadı.¹⁸³ İsimleri, hukukları ve mabetleri iade edildi, ancak

¹⁸¹ Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 9; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 60,61; Mary Neuburger, *a.g.m.*, s. 185; Ulf Brunnbauer, "The Perception of Muslims...", s. 45.

¹⁸² Veliçko Georgiev-Stayko Trifonov, *a.g.e.*, s. 9; Hüseyin Memişoğlu, *Balkanlarda Pomak...*, s. 61.

¹⁸³ Plamena Stoyanova, *a.g.m.*, s. 131. Stoyanova'nın tespitine rağmen, Osmanlı belgelerinde Pomaklarla ilgili bazı münferit vakaların devam ettiği görülmektedir. Mesela, Darıdere'de 29 Mart 1914'te Bulgar subaylar, Pazaryerinde Müslüman ahaliye kılıçla saldırarak darp, tahkir ve kıyafet ve dinlerine taarruz etmişlerdir. Ayrıca, zorla tanassur ettirildikleri zaman kendilerine verilen Hıristiyan isimlerini sormuşlar, rastladıkları Müslümanları da darp ederek feslerini yırtmışlardır. Bunun üzerine, olayı duyarak Pazaryeri'ne gelen Müftü Mehmed Efendi ile imam Hafız Hasan Efendi ve iptidai muallimi Hüseyin Efendilere de hücum ederek kılıçla darp ve Müftü

vaftiz hadisesi Pomakların kolektif hafızasında onulmaz bir yara açtı. Zorla tanassur faaliyeti, Pomaklarda İslam kimliği ile özdeş tuttukları “Türklük” bilincinin daha da güçlenmesine sebep oldu. Ancak, bu başarısız teşebbüs Bulgaristan’ı seküler bir kimlik aşılıyarak Pomakları Bulgarlaştırmak düşüncesinden vazgeçirmedi. Komünist dönemin sonuna kadar Pomakların zorla İslamlaştırıldıkları tezi ile asimilasyon politikaları meşrulaştırılmaya çalışıldı. Balkan Savaşları arifesinde doğup 1989 yılına kadar yaşayan bir Pomak, hayatı boyunca isminin, Müslüman adından Bulgar adına, sonra tekrar Müslüman adına geri dönüş şeklinde, altı kez değiştirildiğine tanıklık etti.¹⁸⁴

Sonuç

Pomaklar, Bulgarcanın bir lehçesi ile konuşan ve Osmanlı döneminde Müslüman olan bir halktır. İlk kez Felix Kanitz tarafından ortaya atılan Pomak tabirinin *pomoći* ve ondan hareketle *pomagam* ve *pomagaçi* kelimelerinden türediği tezi sakıttır. En azından erken yüzyıllar için böyle bir durum şüphelidir. Pomak teriminin menşesine ilişkin Al. İşirkov’un ileri sürdüğü *miça/pomiçen* tezi ise tamamen hükümsüzdür. Çünkü Bulgar tarihçilerin yakın zamana kadar iddia ettiklerinin aksine Pomaklar, Osmanlı Devleti tarafından zorla İslamlaştırma kampanyasına maruz kalmamışlardır. Keza, bazı Türk tarihçilerin iddiasının aksine Pomaklar, Osmanlı döneminden önce veya fetihten kısa bir süre sonra değil, 15. yüzyılın ikincisi yarısından itibaren İslamlaşmaya başlamış ve bu süreç kabaca 18. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştür. Dolayısıyla, Osmanlı döneminde ayrı bir grup bilincine sahip yekpare hareket eden ve eş zamanlı olarak İslamlaşan bir Pomak topluluğu yoktur. Pomaklar, zaman içerisinde meydana gelen İslamlaşmalar sonucunda Osmanlı millet sistemi bağlamında dinî aidiyeti hayatının merkezine almıştır. İslama geçiş, Pomaklar ve Bulgarlar arasında derin bir uçuruma sebep olmuş ve Pomaklar, Müslümanlık dolayısıyla Türk kimliğine eklenmişlerdir. Bulgar ulusal uyanış döneminde ve Bulgaristan’ın kuruluşunda da Pomaklar, Müslümanlık, yani Türklük safında yer tutmuşlardır. Ulusal uyanış döneminde çoğunluğu ruhban çevrelerine mensup kişiler tarafından üretilen mahallî kaynaklar, Bulgar kolektif hafızasına Pomakların sistemli bir şekilde zorla İslamlaştırıldığı algısını yerleştirmiştir. Bu algı, Bulgar olmayı Bulgarca konuşmak ve Ortodoks olmak şeklinde tanımlayan romantik bir ulus anlayışı ve bazı politik mülahazalarla birleşince Balkan

Efendi’nin fesiyle sarığını ayaklar altında çiğnedikten sonra türlü hakaretlerde bulunmuşlardır. Olay esnasında camiye de hücum edilerek minaresi yıkılmıştır. (BOA, DH.KMS., No. 20/41, 14-20 Nisan 1914). Keza, Filibe’den İstanbul’a gelen Salih bin Adil’e Müslüman adıyla pasaport vermekten imtina edilerek cebren tanassur ettirildiği zaman kendisine verilen Hristo Curof adıyla pasaport düzenlenmiştir. (BOA, DH.EUM.5.Şb. No. 9/23, 28 Rebiülevvel 1333/13 Şubat 1915. İstanbul Polis Müdüriyeti’nden Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen tahrirat).

¹⁸⁴ Mary Neuburger, a.g.m., s. 181; Tsvetana Georgieva, a.g.m., s. 309.

Savaşları sırasında Pomakların zorla Hıristiyanlaştırılmasına zemin hazırlamış ve büyük bir insanlık dramının yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak, Balkan Savaşları sonrasında neredeyse bütün Pomaklar İslama geri dönmüşlerdir. Diğer taraftan Balkan Savaşları sırasında uğradıkları zulümler ve zorla tanassur hadisesi, onları Türk kimliğine daha da yakınlaştırmış, gerek savaş esnasında gerekse akabinde mühim bir kısmının Osmanlı topraklarına hicret etmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti de göç hareketini desteklemiştir. Bugün dahi Pomaklar, Bulgarlık ve Hıristiyanlığı özdeş görmektedirler ve asimilasyon politikalarına rağmen Pomakların önemli bir kısmı kendilerini Türk olarak tanımlamaya devam etmektedir. Kanaatimize göre Pomakların geçmişte ne oldukları değil, kendilerini ne hissettikleri daha önemlidir.

Kaynakça

I. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Babıâli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb.)

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD.)

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.)

İrâde-Hâriciye (İ.HR.)

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d)

Sadâret-Bulgaristan (A.MTZ.04)

Yıldız Perakende - Askerî Maruzât Evrakı (Y.PRK.ASK)

II. Kitap ve Makaleler

ACAROĞLU, Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talibi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab: 1328 Fecâyii*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329 (1913).

AKGÜN, Ahmet, "Bulgaristan'da Asimilasyon ve 'Zavallı Pomaklar' Adlı Bir Risale", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 13, Mayıs 2005, s. 1-28.

Âlâm-ı İslâm: Rumeli Mezâlimi ve Bulgar Vahşetleri, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti Tertibatından, No. 2, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1329 (1913).

ALP, İlker, *Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Edirne 2008.

ALP, İlker, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1877-1989)*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.

ALP, İlker, "Tarihte Türkler'in Bulgarlaştırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Ağustos 1985, s. 100-116.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

AYDIN, Mahir, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

- BAJTAKTAREVIĆ, F., “Pomaks”, *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., E.J. Brill, Leiden 1995, p. 320-322.
- BRUNNBAUER, Ulf, “The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the ‘Self’ and the ‘Other’”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 21, No. 1, 2001, s. 40–61.
- BRUNNBAUER, Ulf, “Diverging (Hi-)Stories: The Contested Identity of the Bulgarian Pomaks”, *Ethnologia Balkanica*, Vol. 3, 1999, p. 35-50.
- Celal Nuri, “Bulgar (ve Pomak)”, *Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, 3 Şevval [Zilkade] 1336/10 Ağustos 1918, C.4, Sene 2, No.80, s. 909-913.
- Doktor Cemil, *İntikam: Evlâd ve Ahfada Yadigâr*, Kader Matbaası, Dersaadet 1330 (1913).
- ELDIROV, Svetlozar, “Bilgarskata Pravoslavna Tsrkva i Bilgarite-Müsülmani, 1878-1944”, Rossitsa Gradeva (Sist.), *İstoriya na Müsülmanskata Kultura po Bulgarskite Zemi: İzsledvaniya*, IMIR, Sofiya 2001, s. 592-664.
- EREN, A. Cevat, “Pomaklar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 572-576.
- EREN, A. Cevat, “Pomaklara Dair”, *Türk Kültürü*, C. I, S. 4, 1963, s. 37-41.
- ERSOY (HACISALİHOĞLU), Neriman, *Bulgaristan Prensiğinde Türk Emlâki (1878-1908)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- G. (Galib) Bahtiyar, “Garbî Trakya Türkleri”, Derl. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 459-473.
- GEORGIEV, Veličko-Stayko Trifonov, *Pokristvaneto na Bilgarite Mohamedani, 1912-1913: Dokumenti*, Akademično izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofiya 1995.
- GEORGIEVA, Tsevetana, “Pomaks: Muslim Bulgarians”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 12, No. 3, 2001, s. 303–316.
- GÖZLER, Kemal, “XV ve XVI’ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479-1579”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4–8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, III. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 1397-1437.
- GRADEVA, Rossitsa, “Conversion to Islam in Bulgarian Historiography: An Overview”, Jørgen Nielsen (Ed.), *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, Brill, Leiden 2012, s. 187-222.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

- HRISTOV, Hristo (Ed.), Georgi Yankov (Derl.), *Bulgar Taribinden Sayfalar: İslamlaştırılmış Bulgarlar ve Ulusal Yeniden Uyanış Süreci*, Sofya Pres, Sofya 1989.
- KANITZ, Felix, *Donau-Bulgaiern und der Balkan*, II. Band, Renger'sche Buchhandlung, Leipzig 1882.
- KINÇOV, Vasil, *Makedoniya: Etnografiya i Statistika*, Bılg. Knijovno D-vo, Sofiya 1900.
- KIEL, Machiel, "Razprostranenie na İslyama v Bilgarskoto Selo prez Osmanskata epoha (XV-XVIII v.): Kolonizatsiya i İslyamizatsiya", *Müsölmanskata Kultura po Bilgarskite zemi: İzslevvaniya*, Sıst. Rositsa Gradeva, Svetlana Ivanova, IMIR, Sofiya 1998, s. 56-126.
- KIEL, Machiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1985.
- KLASOV, G.- S. Nikolov, *Bilgarsko-Turski Reçnik*, İzdatelstvo na BAN, Sofiya 1957.
- KOLEDAROV, Petır-Nikolay Miçev, *Promenite v imenata i statuta na selištata v Bulgariya, 1878-1972 g.*, Nauka i İzkustvo, Sofiya 1973.
- KOYUNCU, Aşkın, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 20, 2006, s. 197-243.
- KOYUNCU, Aşkın, *Bulgar Eksarblığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 1998.*
- KUTLU, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, 2. baskı, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, "Pomaklar", Ed. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, *Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 631-643.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2005.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, *Pomak Türklerinin Geçmişinden Sayfalar*, Şafak Matbaası, Ankara 1991.
- MYUHTAR-MAY, Fatme M., *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria*, Arkansas State University, ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2011.
- NAZIRSKA, Jorjeta, *Bilgarskata dirjava i neynite maltsinstvo 1879-1885*, LİK, Sofiya 1999.

- NEUBURGER, Mary, "Pomak Borderlands: Muslims on the Edge of the Nations", *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, 2000, p. 181-198.
- RADUSHEV, Evgeni, "The Spread of Islam in the Ottoman Balkans: Revisiting Bulliet's Method on Religious Conversion", *Oriental Archive*, Vol. 78, No. 4, 2010, p. 363-384.
- RADUSHEV, Evgeni, "Meaning of the Historiographic Myths about Conversion to Islam", *Halil İnalçık Armağanı-I*, Yay. Haz. Taşkın Takış, Sunay Aksoy, Doğubatı Yayınları, Ankara 2009, s. 205-248.
- RADUSHEV, Evgeni, "Demografski i etnoreligiozni protsesi v Zapadnite Rodopi prez XV-XVIII vek: Opit za preosmislyane na ustoyçivi istoriografski model", *İstoriçesko Bideşte*, Kn. 1, 1998, s. 46-89.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1914.
- Rodop-Bulgaristan Türklüğü Faciasının İç Yüzü...*, Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1976.
- STOYANOVA, Plamena, "Pokristvaneto na Bilgarite Müsülmani", *Anamneza*, God. I, Kn. 3, 2006, s. 128-144.
- ŞAŞAN, Faris, "Zavallı Pomaklar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 101, 1996, s. 35-46.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- TODOROVA, Maria, "Identity (Trans)Formation among Bulgarian Muslims," Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz (Eds), *The Myth of Ethnic Conflict: Politics, Economics, and Cultural Violence*, International and Area Studies, Berkeley 1998, p. 471-510.
- TURAN, Ömer, "Pomaks: Their Past and Present", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1, 1999, p. 69-83.
- TURAN, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Zavallı Pomaklar!*, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti Neşriyatından, No. 4, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul (Rumi) 1330 (1914).
- ZHELYAZKOVA, Antonina, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective", Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi (Eds.), *The Ottomans and the Balkans, a Discussion of Historiography*, Brill, Leiden 2002, p. 223-266.
- ZELJAZKOVA, Antonina, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1990, p.105-111.

Ekler

Tane Nikolov'un tanassur çetesi. Tane Nikolov ortadadır, onun önünde yerde uzanmış yatan komiteci Mamin Kolyo'dur. Nikolov'un sağında oturan kişi Turyan'lı Papaz Strogelov'dur, onun sağındaki yaşlı papaz ise Noy Angelov (Pop Noyko)'dur. Tane Nikolov'un solundaki kız çocuğunun yanında duran kişi arhimandrit Stoyan Şokov (müstakbel Bulgar Ekzarhı Stefan, 1945-1948)'dur.

Kaynak: [http://bg.wikipedia.org/wiki/Покръстване_на_помаците_\(1912-1913\)](http://bg.wikipedia.org/wiki/Покръстване_на_помаците_(1912-1913)),
Son erişim: 22 Ağustos 2013.

**Banya (Çepino Banya/Banya Çepinsko) Köyünde Pomakların vaftizi
esnasında çekilen bir fotoğraf, (Papaz İvan Cacev), Ocak 1913.**

Kaynak: Fatme M. Myuhtar-May, *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria*, Arkansas State University, ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2011, p. 45.

Dövlén'de Pomakların vaftizinden bir görüntü, (Papaz İvan Cacev), Ocak 1913.

Kaynak: Fatme M. Myuhtar-May, *Identity, Nationalism and Cultural Heritage under Siege: The Case of Pomaks (Bulgarian-speaking Muslims) in Bulgaria*, Arkansas State University, ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2011, p. 44.